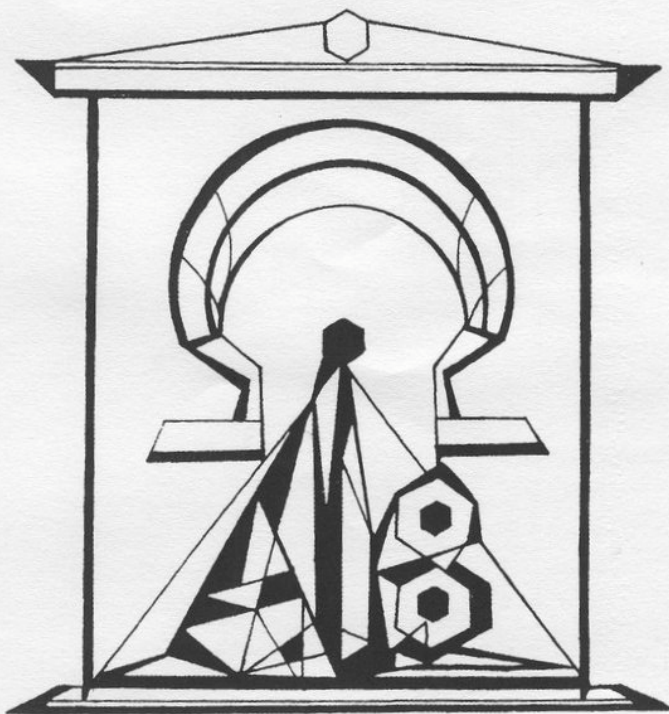

jrg. 8/ nr. 3
juni 2001

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN VAN DE
MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR EMOTIONEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

participanten in

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':

Nike van der Wenden-Böck (secretaris studiegroep TdC Leiden)

Cees Boelhouwer (em.-hoogleraar procestechnologie)

Arend Boessenkool (geodeet)

Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Leiden)

Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)

Paula Copray (angliciste en theologe)

Luciën Cosijns (contactman 'Interfaith Organisation' - België)

Ben Crul (ingenieur - Whiteheadgroep Rijswijk)

Lindy Deurvorst (vertaalster-docent Engels)

Wim van Eyden (ingenieur - medewerker Comparatieve Filosofie Libbrecht, † 29-04-2001)

Aad Fokker (Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB - Woodbrookers)

Henk Hogeboom v.B. (voorz. Stichting TdC)

Ko Kleisen (oud-rector scholengemeenschap; Whiteheadgroep Rijswijk)

Pieter Maris (architect-ontwerper)

D. Meijer (gepensioneerd belastingambtenaar)

Hans Richter (communicatietechnoloog)

Hans Rombach (plantenfysioloog; Woodbrookers)

Gerrit Teule (automatiseringsspecialist)

Hans Vincent (socioloog, secretaris Erasmus Liga)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin

t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum

Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo

Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl

Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

<http://www.teilharddechardin.nl/>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: Euro 16,- of f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo - **voor België: BF 720,-**, (losse nrs. BF 125) op rek. nr. 414-3342831-53 ten name van Stichting Teilhard de Chardin, bij de KBC Bank, Gemeenteplein, 2640 MORTSEL, België.

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van de kunstschilder Irena de Wit-Gersie uit Amsterdam.

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Paul Revis	Rationele en negatieve theologie: Beschouwingen vanuit een buitenkerkelijk standpunt	p. 04-08
Paul Revis	Antwoord op artikelen van Paula Copray en Ton Borsboom n.a.v. <i>Cri de Cœur</i>	p. 08-11
Gerrit Teule	Reïncarnatie in lengte en breedte	p. 12-20
Fred van Kleef	Juleon Schins "Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?" (recensie)	p. 21-22
Benedict M. Broere	AOS CONCREET V-C: De evolutie van de menselijke psyche	p. 23-37
Henk Hogeboom v.B.	Hernando de Soto: Het mysterie van het Kapitaal (recensie)	p. 38-40
Hans Vincent	De Club van Rome en de nieuwe wereld	p. 41-52
Henk Hogeboom v. B.	Solowjew 'Übermensch und Antichrist: Über das Ende der Weltgeschichte'	p. 53
Henk Hogeboom v. B.	Herman van Erp: Moraal, geluk en verantwoordelijkheid: Een filosofisch onderzoek naar de betekenis en het object van morele verplichting (recensie)	p. 54-56
Hans Richter	H.J. Spierenburg: De Philonische Geheime Leer;De Kabbala van Philo van Alexandrië (recensie)	p. 57-58
Richard Reekers	Teilhard de Chardin en ruimtevaart	p. 59-60
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 61
redactie:	In memoriam Wim van Eijden	p. 62
Marga Adama	'Er is geen tekst, er is feest' (gedicht uitgesproken bij de crematie van Wim v. Eijden)	p.63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

De Stichting Teilhard de Chardin tracht te bevorderen, dat er een beter begrip ontstaat bij wetenschappers voor religie en bij kerken en gelovigen voor de wetenschap. Met andere woorden: Zij streeft naar toenadering oftewel convergentie. Essentieel daarbij is, dat zij dit doet vanuit de gedachten van Teilhard de Chardin, dat iedere mens belangrijk is voor het proces, dat evolutie heet.

Wij hebben allen invloed, spelen een rol in het slagen of mislukken van een groots proces, waarvan we elke dag opnieuw getuige zijn. Zo'n gedachte motiveert. Ze geeft ook hoop, dat het niet altijd die ellendige wereld hoeft te blijven die de media ons telkens weer laten zien. Die hoop was bij Teilhard gefundeerd in wetenschappelijk onderzoek, dat beslist geen afbreuk deed aan zijn geloof in een Schepper. Integendeel, het werd er - zoals bij vele wetenschappers - door versterkt. Maar met Schins en Fred van Kleef vragen we ons af of de wetenschap als geheel ook zoveel geest kan verdragen? (p. 21-22)

Geloof en wetenschap samen brachten Teilhard tot een visie op de toekomst van de mens, die hij in beeldrijke taal verwoordde. Je zou hier van 'positieve theologie' kunnen spreken, alhoewel Teilhard net zomin theoloog was als Paul Revis, die een lans breekt voor de 'negatieve theologie' (p. 04-08). In de bevestiging van de ander, het beantwoorde appèl van de ander op mij, in de samenwerking, het 'construire la terre' (zoals één van Teilhards essays heet) ligt onze goddelijke opdracht. God is daar te vinden, waar de convergentie gestalte krijgt. Niet alleen in woorden en beelden dus, maar ook in daden, zoals die bepleit worden door bijvoorbeeld Hernando de Soto (p. 38-40) en de Club van Rome (41-52). Wim van Eijden, die ons helaas ontviel (p. 62-63), had het als volgt kunnen zeggen: Het rationeel-wetenschappelijke, het mystiek-emotionele en het natuurlijk-harmonische zijn de wegen die leiden naar Omega, het immanente punt, waarop wij God als het transcendente Grote Geheim kunnen ervaren.

Het collectieve bewustzijn bij Teilhard is als het ware de overwinning van de mens op het collectieve onbewuste van Jung. Met de beelden uit dit onbewuste, de archetypen, worstelen mensen uit alle culturen. Steeds scherper stellen zij hun inzichten bij. In de theologie gebeurt dat net zo zeer als in welke andere tak van wetenschap ook. Zelfs in de economie. Van het laatste getuigt Richard Reekers: "Materialisme viert hoogtij, maar dat godsbeeld is op zijn retour" (p. 59). Hij verwerpt het marktdenken niet, maar wil er een positieve, spirituele wending aan geven. Zo schrijft de 'evolutie van de menselijke psyche voort'. Benedict Broere brengt in kaart (p. 23-37) hoe zij via analyse en synthese verloopt naar het teilhardiaanse punt Omega.

RATIONELE EN NEGATIEVE THEOLOGIE

Beschouwingen vanuit een buitenkerkelijk standpunt

Paul Revis

Om misverstanden te voorkomen, moet ik eerst iets zeggen over mijn positie. Ik ben geen theoloog, sta buiten ieder kerkverband, maar beschouw mij wèl als 'homo religiosus'. Het onderwerp dat ik hier wil bespreken, lijkt mij voor ieder religieus geïnteresseerd mens – of hij nu lid is van een kerk of niet – van belang.

Zoals de titel aangeeft, onderscheid ik twee vormen van theologiebeoefening: de rationele, ook wel conceptuele theologie genoemd en de negatieve of mystieke theologie.

In een rationele theologie worden aan God eigenschappen toegekend: God is goed, rechtvaardig, barmhartig, God is Schepper; men spreekt ook van Gods voorzienigheid, van Goddelijk handelen enzovoort.

In de negatieve theologie wordt Gods onkenbaarheid zwaar onderstreept. Aan God eigenschappen toekennen is een antropomorfisme; daardoor scheppen we een god(sbeeld) naar menselijke maat. God is niet goed, maar ook niet slecht, mensen zijn alleen goed of slecht. God is niet rechtvaardig of onrechtvaardig, zo iets kan alleen gezegd worden van mensen enzovoort.

Men moet niet denken dat de negatieve theologie iets is van vandaag of gisteren. Ze is ouder dan onze jaartelling en in alle wereldgodsdiensten is haar invloed te bespeuren. Enkele voorbeelden: Faraó Ichnaton wilde niet dat zijn onderdanen God vereerden in een beeld en bewerkstelligde in zijn rijk een beeldenstorm. Ook voor Joden was het verboden om van God een beeld te maken. Hun naam voor God (Jahweh = Ik ben, die ben) sloot alle nadere kwalificaties uit.

De rationele of conceptuele theologie daarentegen behandelt God als een begrip, een concept. Zij meent daartoe gerechtigd te zijn omdat zij uitgaat van een bepaald begrip van Openbaring. God zou 'van bovenaf' ('top down', b.v. vanaf de berg Sinaï) de mensen in hun volle bewustzijn hebben aangesproken. Men heeft zich dan ook gerechtigd gevoeld deze 'heilsboodschap' verder uit te werken in begrippen en concepten. Zo is een rationele theologie ontstaan, die als wetenschap haar plaats heeft ingenomen te midden van andere wetenschappen.

Bezien vanuit het standpunt dat God principiëel onkenbaar is en principiëel het menselijk verstand te boven gaat, is dit wel een zeer vreemde ontwikkeling. Volgeschreven bibliotheken, een wereldwijd academisch bedrijf van promoties en eredoctoraten het brengt ons in het kennen van God geen millimeter verder. Ik herhaal wat ik in mijn *Cri de coeur* schreef: godgeleerdheid is een zeer verwaande term.

De negatieve theologie gaat uit van een opvatting over Openbaring, die hier diametraal tegenover staat. God laat zich ervaren 'van onderop' ('bottom up', b.v. in onze dromen en visioenen), niet in begrippen en concepten, maar in beelden. Openbaring geschiedt altijd vanuit een buitenindividuele instantie. Voor de negatieve theologie ligt deze instantie in – wat Jung noemt – het collectieve onbewuste. De negatieve theologie wordt dikwijls mystieke theologie genoemd, omdat zij op de mystieke ervaring stoelt.

Nu we het hier over mystiek hebben, moeten we deze een beetje van haar geheimzinnigheid ontdoen. Zij is niet noodzakelijk verbonden aan de kloostercel, aan kluisenaars en eenzaamheid. Mystieke ervaringen kunnen zich voordoen in de drukte van het marktplein en te midden van het moderne snelverkeer. Een mooi voorbeeld is Dag Hammarskjöld. Als secretaris-generaal van de Verenigde Naties komt hij in 1961 bij een vliegtuigongeluk om het leven. Na zijn dood worden in zijn woning in New York zijn dagboek aantekeningen gevonden, die – uitgegeven onder de titel 'Merkstenen' – onmiddellijk een bestseller worden. Hammarskjöld laat hierin een totaal onvermoede kant van zijn wezen zien: die van een mysticus. 'Merkstenen' is een mystiek geschrift, waarvan de woorden en zinnen niet gelezen mogen worden als een verzameling begrippen en concepten. Het bevat een evocatieve taal, die bepaalde ervaringen oproept. Als zodanig doet 'Merkstenen' niet onder voor bijvoorbeeld een tekst van Ruusbroec.

Evenals de mystieke ervaring, neemt de negatieve theologie afstand van het woord als begrip of concept. Dat heeft consequenties voor het woord theologie zèlf. De term theologie bestaat uit de elementen theos (God) en logos (woord). De rationele theologie verstaat onder 'woord', het woord dat door God geopenbaard is en door ons mensen in begrippen en concepten uitgelegd kan worden. De negatieve theologie legt het woord bij de mens en gaat ervan uit dat alles wat over God gezegd is, door mensen is gezegd.

Dat geldt ook voor dogma's. Op het eerste gezicht lijken zij in begrippen en concepten uit te leggen 'hoe God in elkaar zit'. God bestaat uit drie Personen, God is mens geworden enzovoort. Bij nader inzien hebben we hier te maken met een symbolisch taalgebruik. De oorspronkelijke naam voor het Credo (Geloosbelijdenis) was ook het Symbolum!

De drieëenheid is geen uitvinding van het christendom. In Babylonië werd de triade van Ann, Bel en Ea vereerd, in Egypte die van Horus, Isis en Osiris en tot op de dag van vandaag vereert het hindoeïsme de drieëenheid van Shakti, Shiva en Brahman. Sinds mensenheugenis heeft men (in vaak zeer poëtische beelden) uitdrukking gegeven aan het besef dat Gods éénheid een transcendentale eenheid moet zijn, die een soort meerheid niet uitsluit. In termen van de negatieve theologie: God kan onmogelijk één zijn in de zin waarin eindige dingen één zijn.

Wanneer men het dogma niet symbolisch verstaat, maar wil funderen in de zintuiglijke werkelijkheid, ontstaat concretisme. Dat zien we bijvoorbeeld bij het maagdelijk moederschap van Maria. Het gaat hier niet om een biologische maagdelijkheid. Dat moge duidelijk worden door het Evangelie zelf. Hierin wordt vermeld dat Jezus broers en zussen had. In Matteüs 13-55 en Marcus 6-3 worden de broers met name genoemd: Jacobus, Josef(s), Simon en Judas. Het Hebreeuws kent weliswaar hetzelfde woord voor broer en neef en voor zus en nicht, maar aangezien de Evangelies oorspronkelijk – en dat van Matteüs vrijwel direct – in het Grieks geschreven zijn, zou het ongerijmd zijn als men in de desbetreffende passages de woorden broer en zus overdrachtelijk gebruikt had. Het maagdelijk moederschap behoort tot de grote symbolen – archetypen zou Jung zeggen – van de mensheid. Een voorbeeld uit een andere cultuur: Koningin Maya droomde van een witte olifant, die driemaal om haar heen liep vóórdat hij met zijn slurf in haar schoot drong. Toen zij wakker werd, liet zij droomuitleggers komen, die haar wisten te vertellen, dat zij zonder tussenkomst van een man, ontvangen was van een goddelijk Kind: de Boeddha.

Het concretisme krijgt een bijna allesbeheersende invloed op de Reformatiestrijd. Opnieuw een voorbeeld: Sinds de Middeleeuwen is de eucharistie aan een enorme devaluatie van het symbool onderhevig. Fortmann zegt daarover: "Wanneer in de zestiende eeuw de controverse over de eucharistische aanwezigheid ontbrandt, is aan beide zijden, zowel bij het katholieke volk als bij de Reformatoren, het besef ondermijnd dat het sacramentele symbool epifanie van het goddelijke is. De eucharistie wordt dan gezien als 'slechts symbolisch en dus niet werkelijk', of als 'werkelijk en dus niet symbolisch'. In geen van beide posities komt het symbool nog tot zijn recht. De aanwezigheid is los gemaakt van het betekenen. Als het sacrament symbool is, kan Christus er niet echt aanwezig zijn; als hij echt aanwezig is kan het geen symbolische presentie zijn." (Als ziende de Onzienlijke, deel II, Hilversum 1974², p.230.)

De enige uitweg uit deze impasse is het herstel van het symbolisch bewustzijn. Men moet weer duidelijk gaan beseffen wat een symbool is! De Heidelbergse Catechismus spreekt van de eucharistie als van 'de vervloekte Paepsche afgoderije'. Het zou goed zijn om – met voorbijgaan aan de onvriendelijke toon – eens na te gaan waar het nu werkelijk over gaat. In de Mis wordt een maaltijd gevierd waarbij brood en wijn het symbool zouden moeten zijn van het Lichaam en Bloed van Christus. Een werkelijk symbool, zoals het water bij de doop. Dat water hoeft geen transsubstantiatie, consubstantiatie of wat dan ook te ondergaan. Het is gewoon water en tegelijk symbool van iets anders. En zoals bij een gewone maaltijd de etensresten worden opgeruimd, zo zou ook het restant aan hosties en wijn opgeruimd moeten worden. Waar de protestantse geest vooral aanstoot aan neemt, is het omgaan met brood en wijn buiten de Mis. Het gaat hier bijvoorbeeld om het in processie ronddragen van 'het Allerheiligste' en om 'zusters van altyddurende aanbidding'. Met dit laatste bedoelen wij zusters, die – elkaar aflossend –

24 uur lang bidden en mediteren voor een 'geconsacreerde' hostie. Niet dat bidden en mediteren mag een bezwaar zijn, maar wèl dat dit voor een stukje brood gebeurt. In alle objectiviteit gezegd: er is daarin geen wezenlijk verschil met een natuurliefde, dat voor een boom knielt, omdat daarin een godheid huist. Uit beleefdheid wordt het woord 'afgoderij' tegenwoordig ingeslikt, maar in feite kunnen deze praktijken voor de buitenstaander geen andere betekenis hebben.

Het is mijn vaste overtuiging dat het christendom geen toekomst heeft als het niet in staat is haar gehele dogmatiek symbolisch te duiden in het licht van de archetypenleer van Jung. In Duitsland is Eugen Drewermann al enige decennia met dit gigantische werk bezig. Hij heeft in Nederland navolging gekregen van Tjeu van den Berk. Diens boek *Mystagogie* lijkt zelfs een bestseller te worden.

De negatieve theologie loopt parallel met twee fasen in de mystiek. De eerste fase bestaat uit het afstand nemen van begrippen en concepten. Het woord met betrekking tot God moet verstaan worden als een woord óver God, niet van God. Bijgevolg kan de taal over God niet analytisch-wetenschappelijk zijn, maar dient zij een symbolische taal te zijn van beelden en metaforen. De kunstenaar, de poëet staat in dit opzicht dicht bij de werkelijkheid dan de analyserende wetenschapper.

Ook dogma's zijn symbolen, al maken zij vaak op het eerste gezicht de indruk van een rationele stelling. Naar de opvatting van Jung zijn dogma's tot formule 'versteende' archetypen, die weer 'vlot getrokken' zouden moeten worden om hun werking in de psyche van de mens te kunnen vervullen.

De tweede fase in de mystiek betreft de bekende 'donkere nacht'. Hier neemt men ook afstand van het beeld. Aanvankelijk zijn de beelden, die in dromen en meditatie naar voren komen, voorwerp van beschouwing. Vervolgens laat de ontoereikendheid van deze visualisaties zich meer en meer voelen. Langzamerhand sneuvelen alle beelden. De 'donkere nacht' is ingetreden. Deze fase van totale desoriëntatie is kenmerkend voor alle mystiek, ook bijvoorbeeld in het boeddhisme. Zij is noodzakelijk om te komen tot 'verlichting'. Wat wordt daaronder verstaan?

Oppervlakkig gezien lijkt de verlichting een doorbrekend inzicht, maar het is veel méér dan dat. Het is een totale ervaring, die geen vezel van de mens onberoerd laat. Men ervaart dat alle eigenschappen en alle beelden die men in God ontkennd heeft van tijdruimtelijke aard zijn en dat men God zelf niet kan ontkennen. Men ervaart dat de ultieme Realiteit niet gedekt kan worden door de categorieën van tijd en ruimte.

Precies hier ligt het onderscheid met het atheïsme, dat alles reduceert tot ruimte en tijd. De mens is 'niets anders dan' een dier (neodarwinisme), de maatschappij

bestaat uit 'niets anders dan' economische verhoudingen (Marx), het driftleven bestaat uit 'niets anders dan' seksualiteit (Freud), de hele werkelijkheid tenslotte, bestaat uit 'niets anders dan' atomen, en energie is 'niets anders dan' botsing of wrijving tussen atomen (Büchner). De mysticus echter, die tot verlichting is gekomen, is zelfs het heelal met zijn miljoenen lichtjaren te eng. De Realiteit pur sang kent voor hem geen grenzen. De grens tussen religiositeit en a-religiositeit hangt niet af van het al dan niet lid zijn van een kerkgenootschap. Zij hangt af van het absoluut stellen dan wel het relativiseren van de tijdruimte. Ik wil dit met een laatste voorbeeld toelichten.

In het religieuze bewustzijn wordt de dood vaak beschreven als de overgang naar een 'eeuwig leven', of naar een 'hiernamaals'. 'Leven' is echter een biologische term. Bij de dood valt de mens als biologische eenheid uit elkaar. 'Hiernamaals' is een natuurkundige term. Dat er na de dood sprake zou zijn van een opeenvolging van momenten is ondenkbaar. Toch is de mens – hoezeer hij ook 'vastgeplakt' zit aan de tijdruimte – niet uitsluitend een brok biologie of een brok natuurkunde. De parapsychologie – die zich in de afgelopen eeuw steeds meer ontwikkeld heeft tot een volwassen wetenschap – laat steeds duidelijker zien dat de menselijke psyche kan functioneren los van de categorieën van tijd en ruimte. Daarmee is natuurlijk geen 'eeuwig leven' of een 'hiernamaals' bewezen. In termen van de negatieve theologie kan echter wèl gezegd worden wat de dood niet is. De dood is geen absoluut einde, de dood heeft niet het laatste woord.

ANTWOORD AAN PAULA COPRAY EN TON BORSBOOM *door Paul Revis*

Op mijn *Cri de coeur* (GAMMA jrg.8 nr. 1) hebben bovengenoemde personen in het daaropvolgende nummer gereageerd. Na lezing van hun reacties, heb ik het vermoeden dat – voorzover zij op het spoor zitten van een negatieve theologie – zij het wel met me eens zullen zijn. Voorzover zij echter steunen op een rationele theologie, zullen ze moeite hebben met mijn verhaal.

Paula Copray heeft ongetwijfeld gelijk dat wij een evenwicht moeten nastreven tussen conceptueel en symbolisch denken. Helaas is de mens vaak geen toonbeeld van evenwichtigheid en dit zien we ook weerspiegeld in de theologie. We zitten opgescheept met een overdaad aan rationeel denken, waardoor aan het symbolisch bewustzijn weinig ruimte gelaten wordt. Het is ook niet zo dat we de weegschaal van Herakleitos 'in God' moeten leggen: voor de éne helft denken over God in concepten en voor de andere helft in beelden. Het denken over God in concepten is niet altijd te vermijden, maar wèl altijd gevaarlijk. Dat heeft mij juist mijn *Cri de coeur* doen schrijven. Dat er in *GAMMA* gedichten verschijnen met daarin het woord God, daartegen heb ik geen bezwaar, maar wèl tegen het overmatig gebruik van God als een begrip te midden van andere begrippen.

De wèrkelijk religieuze mens (en dat is niet noodzakelijk de kerkganger) kan niet zoveel aanvangen met de 'God der filosofen' (Pascal). Hij steunt op symbolen, op beelden van God en af en toe mag een mystiek begaafde in een 'donkere nacht' vallen en ontdekken dat ook de beelden ontoereikend zijn.

Waar moeten we dan wèl de weegschaal van Herakleitos zoeken? Naar mijn idee in de dienstbaarheid van het conceptueel denken aan het symbolisch denken. Met behulp van de ratio kan ook ruimte geschapen worden voor het symbolisch bewustzijn. Een mooi voorbeeld daarvan is het werk van Drewermann en Van den Berk. Zij interpreteren de dogma's weer als de grote symbolen der mensheid en bestrijden het concretisme. Dat gebeurt met boeken, met lezingen, met argumenten ...allemaal ratio-werk! Toch verbreken zij de hegemonie van de ratio. Het conceptueel denken zit niet meer eigenmachtig op de troon en legt niet meer het Geheim van het Bestaan in begrippen uit!

De enige zin in het stuk van Paula Copray waar ik ècht problemen mee heb, luidt als volgt: "Daar 'god' in onze werkelijkheid aanwezig is, schrijft Whitehead aan 'god' ook dit worden en zijn toe en zegt dat 'god' ook een primordiale en consequente natuur heeft". Gelukkig schrijft zij 'god' met een kleine letter en tussen aanhalingstekens, want het gaat natuurlijk om een begrip en aan dat begrip schrijft Whitehead een primordiale en consequente natuur toe. Afgezien of aan dit begrip een werkelijkheid beantwoordt, moet men uitkijken dat god (kleine letter) niet verward wordt met God (hoofdletter). Aan de metafysische God kunnen geen eigenschappen worden toegekend.

Deze zin heeft me nog om een tweede reden verbaasd. Hetzelfde voorbeeld heb ik in mijn *Cri de coeur* genoemd, juist om aan te tonen dat we God (hoofdletter) niet in begrippen kunnen uiteenrafelen. Ik heb in datzelfde verband gezegd het een regelrechte ramp te vinden dat een theologie van rationele signatuur (de procestheologie) met Whiteheads filosofie aan de haal is gegaan. Ik bedoel daar het volgende mee. Ik heb alle respect voor Whitehead en zolang hij binnen zijn (proces)filosofie met een godsconcept werkt, is er niets aan de hand. De moeilijkheden beginnen als theologen zeggen: "Dat kunstje kennen wij ook! Wij bouwen de procesfilosofie om tot een procestheologie". De ramp is volledig als ze zich bij dat 'ombouwen' op geen enkele wijze laten inspireren door de negatieve theologie, anders gezegd: door de mystieke ervaringen van de mensheid.

Zulke rampen hebben zich vaker afgespeeld. Ik hoef slechts te wijzen naar de catechismus waar ik in mijn katholieke jeugd mee ben opgegroeid. Geleerde theologen hebben hierin met de grootste zorgvuldigheid de leer van de Kerk geformuleerd. Vooral onder druk van de Reformatie waren zij beducht voor alles wat maar zweemde naar 'ketterij'. En toch ken ik maar weinig boekjes die op zó weinig bladzijden zóveel 'ketterijen' bevatten! Hoe is dat mogelijk? Als het niet ligt aan onzorgvuldigheid van de schrijvers, moeten we het in een andere richting zoeken: In de Reformatiestrijd lieten beide partijen zich op geen enkele manier door de

theologie van de mystieke ervaring inspireren. Het was een strijd van redeneringen, van argumenten, waarbij voor het symbolisch bewustzijn geen plaats was. Geen wonder dat dit een rationalistisch boekje opleverde, waarbij het Geheim van het Bestaan werd dichtgetimmerd met begrippen en concepten. Wat iedere kunstenaar weet - dat de dingen een 'gezicht' hebben, dat de werkelijkheid doorzichtig is - dat werd de catechismusleerling afgeleerd.

Ton Borsboom moet ik op de eerste plaats bedanken voor zijn aardige geste om steeds G-D te schrijven. Hij wil alleen de medeklinkers gebruiken om mij niet te ergeren. Nu heb ik *Een cri de coeur* uit een zekere ergernis geschreven, maar van de andere kant: ik heb weinig last van ergernis. Niettemin: het is een charmante geste. De bijdrage van Ton Borsboom heb ik grotendeels als een adhesie opgevat, toch stuit ik op een paar zaken die mij ongerijmd voorkomen. Op de eerste plaats de volgende zin: "Theoloog zijn wil voor mij zeggen: luisteren naar het woord van G-D, dat door mensen tot mij komt". Inderdaad komt er een woord door mensen tot mij, maar dat is niet het woord van God, maar over God. We nemen tegenwoordig niet meer aan dat God boven op de Sinai heeft zitten praten toen de Tien Geboden werden afgekondigd. Alles wat over God is gezegd is door mensen gezegd. Tegenwoordig breekt steeds meer het inzicht door dat niet zozeer het woord, alswel het beeld openbaringskarakter heeft. In dromen en visioenen wordt een beeld aangereikt, dat in tweede instantie door het woord kan worden becommentarieerd. Openbaring geschiedt altijd vanuit een buitenindividuele instantie. Die instantie noemen wij tegenwoordig met Jung het collectief onbewuste. Daarmee is wat wij vroeger een 'verschijning' noemden niet tot onzin verklaard. Integendeel: iets wat vroeger op buitenstaanders de indruk maakte van een magische truc, krijgt nu een wat betere psychologische verklaring.

Een zin waar ik erg veel moeite mee heb, is de volgende: "In geloofsaangelegenheden valt er weinig te bewijzen en moet men vertrouwen op hetgeen er door theologen wordt beweerd". Het gaat mij om de tweede helft van de zin. Als ik naga wat er in de loop van de eeuwen allemaal door theologen is beweerd, van recht tot krom en alles wat daartussen ligt, dan geeft dat weinig vertrouwen. Toch ligt in het woord vertrouwen de wortel van alle geloof, maar dan niet vertrouwen in stellingen, in theorieën, maar in een persoon. Als man en vrouw in elkaar geloven, dan hebben ze vertrouwen in elkaar. En als ze dat niet meer hebben, moeten ze maar gauw echtscheiding aanvragen! De apostelen geloofden in Jezus, niet omdat hij zulke fraaie theologische stellingen verkondigde, maar omdat zijn persoon, zijn gedrag vertrouwen inboezemde.

Vooral sinds de Reformatie is geloven dikwijls een geloven in stellingen geworden in plaats van in personen. Luther timmerde op de kerkdeur in Wittenberg een reeks stellingen. De Contrareformatie stelde een andere lijst op. Het was als een club met statuten, die aan de mensen vroeg: "Heb je vertrouwen in deze statuten? Zet dan je handtekening hieronder". De concurrerende club stelde ook statuten op

met dezelfde vraag. Het geloof waarom hier gevraagd wordt, is natuurlijk een karikatuur van het oorspronkelijke geloof.

Tenslotte ligt er een klein probleem (maar misschien is het ook geen probleem) waar Ton Borsboom over Wittgenstein spreekt. Als hij letterlijk bedoelt dat Wittgenstein de mensen voorstelde over bepaalde zaken te zwijgen, dan – na lang stilzwijgen – ontdekte dat ze nog steeds over die zaken spraken en vervolgens tot een conclusie kwam, dan moet ik hem tegenspreken. Zó is het niet gegaan, maar ik vermoed dat Ton Borsboom dit overdrachtelijk bedoelt om de zaak duidelijk te stellen. In dat geval ben ik het met hem eens.

Wittgenstein onderscheidt verschillende talen, die ieder hun eigen spelregels hebben: de taal van de wiskunde, de taal van de dichter enzovoort. Met wiskunde-regels kan ik geen poëzie bedrijven en met poëzie kan ik geen wiskunde-probleem oplossen. De beroemde uitspraak van Wittgenstein: "Worüber man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen" betekent dan ook: waarover men *in een bepaalde taal* niet kan spreken (omdat de spelregels daar niet geschikt voor zijn), daarover moet men zwijgen. De wiskunde kan niet over God spreken, maar Wittgenstein zal geen bezwaar hebben dat de dichter een gedicht over God maakt. Toch moeten we blijven oppassen: in feite schept de dichter een Godsbeeld, dat verwijst naar een metafysische God, die verder onkenbaar blijft.

Reïncarnatie in lengte en breedte

Gerrit Teule

Inleiding

Nu er in *GAMMA* uitgebreid geschreven en gedacht wordt over reïncarnatie, wil ik er graag de metafoor naast stellen, die ik in *Chaos en Liefde* heb uitgewerkt. Met nadruk noem ik dit een metafoor: een denkbeeld dat we gebruiken om een deel van de werkelijkheid te visualiseren, teneinde het langs deze weg hanteerbaar c.q. bespreekbaar te maken. Of deze metafoor een feitelijk exacte en juiste weergave is van de werkelijkheid, betwijfel ik en zal ik ook nooit te weten komen. Dat geldt overigens voor alle filosofische denkbeelden over geest, leven, evolutie en ook reïncarnatie. Het zijn allemaal metaforen, die afhankelijk zijn van het spraakgebruik en het ideeënpark van onze tijd. Praktische bruikbaarheid staat voorop.

In de eonenhypothese, waarover ik al eerder in *GAMMA* heb geschreven, gaat het om de vraag, waar en hoe de verzamelde evolutie-ervaring van alles wat leeft en groeit (mens, dier, plant en kristal) wordt vastgehouden en verspreid. Ook bij reïncarnatie moeten we dezelfde vraag beantwoorden, want als er informatie (in de vorm van herinneringen) wordt overgedragen van een levend wezen naar een andere, dan moet dat gebeuren via een vorm van geheugen en informatie-overdracht. Dat moet dan wel een fantastisch geheugenmedium zijn, slechts in de verte vergelijkbaar met de ons bekende geheugenvormen: DNA, schakelingen tussen hersencellen, magnetische plekje, putjes in een CD, bobbeltjes in een groef of letters op een leetje, etc. Sheldrake speculeert in de richting van een morfogenetisch veld; de evolutiekennis hangt gewoon om ons heen in de lucht.

In de eonenhypothese wordt een heel bijzondere vorm van geheugen verondersteld: een razendsnel vibrerende fotonenkluwen binnen in een eon, het kleinste stabiele elementaire materiedeeltje, bij ons bekend als een elektron. Voor computertechnici is dat een geheugenmedium om te zoenen: ongelimiteerde capaciteit, geen energieverbruik en eeuwigdurend stabiel. Wat wij als een elektron zien, is het raakpunt van twee tijdruimten: onze dagelijkse wereld en een eon. Binnen in een eon, een eigen tijdruimte dus, worden mijn evolutie-ervaringen en levensherinneringen, na selectie en ruimen tijdens de slaap en tijdens de reis tussen twee levens, vastgehouden. Dat is wat wij, in samenwerking met onze hersenen en ons lichaam, ervaren als ons bewustzijn en geest. Deze eonen zijn onverwoestbaar, eeuwig, en dat geldt dus ook voor onze geest. Jean Charon noemde ze daarom 'eonen', vandaar de term eonenhypothese. En omdat eonen in hun hoedanigheid als elektronen een deel zijn van alle materie, sprak hij dus van psychomaterie. Dode stof bestaat niet. De belangrijkste metafoor in de eonenhypothese is, dat geest de 'binnenkant' is van bio-elektriciteit en dat diezelfde elektriciteit de 'buitenkant' is van geest. (Het woord 'ziel' noemde ik alleen ergens achter in het boek C&L, maar

ik gebruik liever de woorden 'geest' en 'bewustzijn', dus inderdaad met de intellectuele en de geestelijke eigenschappen, zoals Sjoerd L. Bonting het stelt.) Eonen vormen een geheugenmedium en een communicatiemiddel, die buiten de andere menselijke (en dierlijke of plantaardige) geheugenmedia en communicatiemiddelen om gaan: DNA, hersencellen, zenuwcellen en signaalmoleculen.

Eonen drijven deze evolutie voor zich uit en evolueren mee, aangedreven door een hardnekkige wil om tot bewustzijn te komen, die dus diep in de materie is ingebouwd (want elektronen vormen de materie tot wat zij in ruimtelijke zin is; zij geven de materie haar volume en 'kleven' atomen aan elkaar tot moleculen en grotere constructies). In ons lichaam bevinden zich myriaden eonen in een meer of minder geëvolueerd stadium. Eén eon, onze Zelf-eon, is de verst geëvolueerde van het stel en draagt al mijn evolutie-ervaring in zich mee. Dat is de kern van mijn ik, die mij tijdens mijn leven niet verlaat. Deze Zelf-eon draagt de verzamelde evolutie-informatie ook dóór mij heen naar een volgend schepsel. Voor een verder uitleg verwijst ik naar *Chaos en Liefde*¹. Hieronder volgt eerst nog een stukje tekst uit C&L, dat gaat over reïncarnatie, want het zal duidelijk zijn, dat reïncarnatie in technische zin opeens een ander gezicht krijgt of op z'n minst een andere omschrijving. Daarna vergrijp ik mij aan de tien vragen, die al eerder in *GAMMA* stonden.

Eonen door de tijd heen en hier-en-nu

Eonen hebben zich sinds miljarden jaren beziggehouden met het vormen van steeds complexere 'bewuste machines' die zij gebruiken om hun evolutiekennis te verbreden en een hoger niveau van bewustzijn te bereiken. Elke eon is door al die miljarden jaren heen één en dezelfde eon, onverwoestbaar en eeuwig, die, al evoluerend, van lichaam naar lichaam overstapt. In mijn geestlichaam (een onlosmakelijke eenheid van geest en materie) bestaan naast mijn Zelf-eon myriaden van eonen die dit niveau bijna hebben bereikt, en die na mijn sterven ieder voor zich verder gaan in volgende geestlichamen. Daarmee krijgt het begrip 'reïncarnatie' een heel specifieke en nieuwe betekenis.

Aan het eind van mijn leven verspreiden zich miljarden eonen, die allemaal mijn levenskennis of grote delen ervan dragen, door het heelal, mogelijk zelfs (via kosmische straling) naar de miljoenen andere planeten, waar het leven zich, naar wij mogen veronderstellen, op soortgelijke manier heeft ontwikkeld als hier op aarde.² Charon haalt het voorbeeld aan van de Romeinse keizer Ceasar, die bij het uitblazen van zijn laatste adem (ca. één liter lucht) zoveel kennisrijke eonen het heelal instuurde, dat wij er vandaag bij elke inademing nog ca. 100 van binnen krijgen. Zo dragen wij eonen in ons van miljoenen voorouders, vanaf de eerste

¹ *Chaos en Liefde, de kern van geest, leven en evolutie*, Gerrit Teule, Sigma Press, 2000, Tilburg

² Ook dat besef is een voortvloeisel van de eonenhypothese. Als het hele heelal krioelt van het leven en geest (psychomaterie), is het werkelijk uiterst onwaarschijnlijk, dat alleen op aarde levende en denkende wezens zouden bestaan.

kieselsteenstructuren en levende cellen in de oerzee, tot aan de 'lichaamsgeesten' van mijn directe voorouders en bureu. Het is van belang te zien, dat elke vorm van incarnatie slaat op alles wat leeft: mens, dier, plant en mineraal.

Deze vorm van reïncarnatie houdt dus in dat mijn belangrijkste eonen, en in het bijzonder mijn ene Zelf-eon die al mijn persoonlijke ervaringen en levenskennis in zich draagt, na mijn lichamelijke dood verder gaan in een volgende 'behuizing' en daar nieuwe ervaringen in zich opnemen om die 'te ordenen in licht'. We zouden dit reïncarnatie 'in de lengte' kunnen noemen, over meerdere levens heen, zoals kralen aan een snoer worden geregen. Op dezelfde wijze zijn alle levende wezens in dit heelal door de tijd heen nauw met elkaar verweven. Ikzelf stam rechtstreeks en via een ononderbroken keten van levens af van de allereerste levende cellen c.q. bacteriën, en zelfs van het allereerste atoom psychomaterie: een waterstofatoom. Mijn Zelf-eon was misschien wel een van de eerste elektronen, die meededen aan het vormen van een waterstofatoom, vlak na de oerknal. Vandaar ook Charons boektitel: "Ik leef al vijftien miljard jaar". Dat is ons hiervoormaals, een terrein dat minstens even interessant voor ons is als het hiernamaals, waar we ons vaak zo druk over maken.

Reïncarnatie 'in de breedte', waarvoor we ook de term 'inspiratie' in zijn letterlijke betekenis kunnen gebruiken, is iets wat niet na mijn dood, maar in het hier en nu gebeurt. Dit heeft te maken met de uitwisseling van psychomaterie met onze omgeving. Vrijwel elk atoom in mijn lichaam wordt regelmatig vervangen in een tempo dat per lichaamsdeel varieert. Dat noemen we de biodans. Ik onderhoud dus een voortdurende en intensieve uitwisseling van psychomaterie met de wereld om mij heen, d.m.v. ademen, voedsel, verdamping, huidschilfering, afscheiding, uitstraling etc. Al deze geestmaterie, die ik 'om mij heen slinger' en in mij opneem, bevat miljarden kennisrijke eonen. Hierover is ook een andere metafoor mogelijk: zoals er om een ster een zwaartekrachtveld hangt, zo hangt er dus om elk levend wezen een 'kennisveld' van eonen. Dat gaat al aardig lijken op de morfogenetische velden. Deze levenskennis wordt verspreid op een aantal manieren: door rechtstreekse communicatie tussen het Zelf-eon en de andere eonen, door kennisoverdracht naar lager ontwikkelde eonen (voorzover die kennis daar nodig is) en ook door het uitwisselen van kennisrijke eonen via de biodans.

Deze kennis zal bestaan uit informatie, niet in de vorm van woorden, maar in de vorm van structuren en trillingen, en het gaat daarbij over de vormen van de levende materie. Deze kennisveldmetafoor (Sheldrake) leidt ook naar een mogelijke verklaring voor het feit, dat nieuwe ideeën en inspiraties vaak op verschillende plaatsen en bij verschillende personen gelijktijdig opkomen. Pas later, van een afstand, herkennen we deze samenhang, of niet, dat hangt van ons wereldbeeld af. In deze tijd van reductionisme denkt het merendeel van de Westerse mensheid, dat iedere mens een afzonderlijk, geheel op zichzelf staand individu is.

Volkomen ten onrechte, zegt de eonenhypothese. Via de eonen-communicatie zijn we voortdurend en innig met elkaar en met de natuur verbonden.

Met de ademhaling van ons geestlichaam en ons zijn-in-deze-wereld inhaleren we deze levenskennis en ademen we onze kennis uit. Daarmee krijgt het begrip 'prana' de volle betekenis die ik er aan wil geven: regulerende en inspirerende levenskracht. Mensen, die veel en intiem met elkaar omgaan, nemen elkaars eonen en daarmee elkaars levenskennis over. Hoe intensiever de omgang, hoe sterker dit effect. Heel sterk spreekt dit in een langdurige liefdesrelatie, waarbij er tussen twee mensen of dieren een intensief (elektrisch) contact bestaat via knuffelen, stoeien, kussen en vrijen. Vaak is geconstateerd dat deze mensen na lange tijd psychisch, maar zelfs ook fysiek op elkaar gaan lijken. Ook een langdurige en intensieve werkrelatie kan leiden tot een overeenstemming van geest, die niet van een liefdesrelatie te onderscheiden is. Het voorbeeld van Ceasar krijgt hiermee ook een betekenis in het hier en nu. Als hij nu bij ons geleefd zou hebben, zouden wij onophoudelijk zijn kennisrijke eonen in ons opgenomen hebben, en hij die van ons, en dat geldt voor iedereen met wie wij omgaan, of we die persoon nu waarderen of niet. Intensief (elektrisch) contact leidt tot geestelijke en lichamelijke overeenkomsten. Zo kunnen een man en een vrouw op den duur één worden ('twee zielen, één gedachte', zegt de uitdrukking). Ook kan een heel volk, dicht bij elkaar gebracht, als één entiteit opereren, net zoals een troep spreuwen of een school vissen dat doen.

Het meest intensieve, innige en langdurige contact tussen twee wezens is het contact tussen een zwangere vrouw en haar ongeboren kind. Geformuleerd in termen van deze hypothese: eonen hebben in de evolutie van de zoogdieren al lang geleden ontdekt dat ze d.m.v. een langdurige zwangerschap in de baarmoeder dit effect kunnen gebruiken om na de ontvangenis nog enorme hoeveelheden levensinformatie naar de foetus over te brengen en hem of haar op deze manier beter voor te bereiden op het complexe leven in deze wereld. Ook na de geboorte blijft dat contact nog lange tijd bestaan via de moedermelk en het verzorgen en knuffelen. Zo kunnen de eonen betere en complexere 'geestlichamen' maken om daarmee hun ervaringsveld en bewustzijnsniveau te verbreden. Dit zou kunnen verklaren, waarom i.h.b. zoogdieren het in de evolutie op het gebied van bewustzijnsontwikkeling zover hebben geschopt. Van een eerdere evolutiedatum stamt de 'techniek' van het leggen van eieren en het verspreiden van zaden, die vervolgens aan hun lot worden overgelaten. Bij latere warmbloedige dieren, zoals vogels, worden deze eieren ook daadwerkelijk uitgebroed en worden de jongen verzorgd, zodat ook daar nog een verdere informatieoverdracht plaats vindt. Bij buideldieren zien we de evolutionele overgang naar een echte baarmoeder. (In dat verband is het overigens cynisch te constateren dat zelfs in moedermelk de hele chemische cocktail wordt aangetroffen, met dioxine als grootste boosdoener, zoals uit een Engels onderzoek in 1999 bleek. Met de levensinformatie, die het kind hard nodig heeft, komt ook al het gif mee naar binnen.)

Er is nog iets anders. In het voortreffelijke boek *The Cosmic Serpent*, waarvan ik hier een uiterst beknopte en ontoereikende samenvatting geef, beschrijft Jeremy Narby, hoe hij tijdens zijn antropologische studie bij de sjamanen in de oerwouden van Zuid-Amerika vertoefde en daar in aanraking kwam met hun merkwaardige methoden om kennis omtrent geneeskrachtige planten rechtstreeks uit de natuur op te nemen. Dat gebeurde met flinke doses van een gifstof, ayahuasca, waardoor ze in een diepe trance raakten. Volgens zijn hypothese kregen deze sjamanen dan rechtstreeks contact met het DNA van de natuur en waren ze in staat om vreemde combinaties van plantaardige stoffen te combineren met nog vreemdere verwerkingsmethoden om zodoende de geneeskrachtige stoffen te verkrijgen. Sjamanen over de hele wereld tekenden al eeuwen geleden de dubbele helixstructuur van DNA, meestal weergegeven in de vorm van in elkaar kronkelende slangen. Narby slikt ook een paar keer ayahuasca om de ervaring zelf te kunnen weergeven en hij beschreef de slangen die hij zag, gevat in diep verzadigde kleuren.

De belangrijkste hypothese van het boek komt hierop neer: DNA communiceert rechtstreeks met DNA via fotonen, hoogfrequente elektromagnetische golven dus, waarbij de frequenties van het zichtbare licht worden gebruikt. Zijn conclusie is onder andere ook, dat DNA niet bij toeval ontstaan kan zijn in een warme oersoep, waarbij allerlei atomen willekeurig tegen elkaar botsten en aan elkaar kleefden, waarna plotsklaps ergens een DNA-structuur ontstond met de strikte ordening van de dubbele helix met de miljoenen A-C-G-T molecuulverbindingen. Dat is net zoiets onmogelijks als het schudden van een grote zak met metaal-, rubber- en glassplinters, net zolang tot er een kant en klare Porsche uit de zak komt, met het contactsleuteltje startklaar in het slot. Een DNA-molecuul is nog veel ingewikkelder dan een Porsche. De communicatie tussen DNA van mens, dier en plant gaat voorbij aan elke rationaliteit, vandaar de benodigde trance.

Ook hier ligt dus een mogelijkheid voor het overdragen van evolutieherinneringen in het hier en nu, die zeer wel met de eonencommunicatie 'in de breedte' te verenigen is, omdat in beide gevallen de communicatie verzorgd wordt door vibrerende fotonen. Volgens de eonenhypothese zijn het de eonen in het DNA-molecuul, die de feitelijke communicatie verzorgen. Tegelijk constateert Narby overigens, dat we hier stuiten op een grote blinde vlek van de reguliere biologie, samen te vatten in het credo: wat ik niet begrijp, bestaat niet (en dus begrijp ik alles). Zelf gif drinken om een ervaring op te doen is natuurlijk helemaal onwetenschappelijk. En hij ging ervan over zijn nek.

Tien vragen

Twee vormen van incarnatie, dus. De ene, incarnatie in de lengte, verbindt ons met onze voorouders en met ons nageslacht. De andere, incarnatie in de breedte, verbindt ons met elkaar tijdens ons leven in het hier en nu. Geen van beide hebben ze te maken met zielsverhuizing als religieus begrip. Laten we nu eens met deze metafoer in het achterhoofd de tien vragen beantwoorden, die in de discussies in

GAMMA door Sjoerd L. Bonting werden gesteld en o.a. in het artikel van Hugo Verbrugh werden beantwoord. In de eerste plaats geldt hier natuurlijk, dat één wijze meer kan vragen dan tien dwazen menen te kunnen beantwoorden. Maar laat ik het toch eens proberen. Misschien komt er een nieuwe en interessante gedachte uit. Hoe dan ook, het blijft een metafoor. Mochten sommige antwoorden u lachwekkend overkomen vanwege hun stelligheid, bedenk dan dat ik graag met u mee lach. Het is alleen maar een stijl van schrijven, zonder steeds te willen vervallen in voorzichtige, omtrekkende bewegingen (naar mijn bescheiden mening, ik weet het niet zeker maar, etc). De volgende tekst is voor mij meer een oefening om te zien, hoe de eonenhypothese op dit soort vragen reageert.

1. Wat gebeurt er met de ziel van het wezen waarin mijn ziel moet worden gereïncarneerd; een vorm van stuivertje wisselen misschien? Antwoord: Dit is een redenering uit de natuurkunde: waar het ene lichaam is kan het andere niet zijn. Maar een ziel of geest is geen lichamelijk iets (stelsel van moleculen) en dus deugt de vraag niet. Wat er wordt gereïncarneerd, zijn de verzamelde evolutie-ervaringen, die belangrijk zijn voor de verdere evolutie van onszelf en deze kennis ligt opgeslagen in een fotonenkluw in het binnenste van een eon (elektron). Eonen kunnen hun kennis razendsnel laten samensmelten. Mijn persoonlijkheid is een complex samenspel tussen eonen met hun evolutiekennis, waarneming en mijn fysieke lichaam en hersenen, die gezamenlijk in het hier en nu opereren en mijn wezen vormen. Dat geheel reïncarneert niet. Alleen wat voor de bewustzijns-evolutie van nut is en is opgeslagen binnen in een eon, reïncarneert en blijft definitief behouden.
2. Als ik meen een reïncarnatie van Napoleon te zijn dan moet ik ook zijn genoom hebben; maar hoe is dit mogelijk als ik weet dat ik al een genoom heb bestaande uit genen ontvangen van mijn ouders? Antwoord: Tegenwoordig zien velen het genoom als de absolute kern van geest en leven. Dat komt ook omdat het onderwerp nu populair is en we gebruiken de laatste ontdekkingen graag als metafoor om onszelf te verklaren. Op dezelfde manier hebben de stoommachine en de computer al dienst gedaan als verklaringsmetafoor. Nu is dat het genoom, maar je kunt het genoom ook zien als een complete bouwtekening, waarmee een huis wordt gebouwd. Het is niet de bouwtekening zelf, die het huis bouwt en je woont ook niet in een bouwtekening. De kunde om het gebouw te maken en de wil om het te doen zit niet in de bouwtekening zelf. Mijn genoom en mijn persoonlijkheid zijn daarom helemaal niet hetzelfde. In principe hebben wij allemaal een deeltje (of veel meer deeltjes) van Napoleon in ons, en evenveel van alle mensen voor en na hem (zie het Ceasarverhaal hierboven). Het is maar zeer de vraag of daar ook (flarden van) incidentele gebeurtenissen bij zijn, omdat die voor de verdere bewustzijns-evolutie misschien van geen enkel belang zijn wegens hun onbenulligheid en dus niet definitief worden vastgehouden. In het genoom worden ze *sowieso*

niet opgenomen, al was het maar omdat het genoom zeer stabiel is en er duizenden jaren over doet om veranderingen in zich op te nemen.

3. Herinnert mijn gereïncarneerde ziel zich de fouten waarvoor ik gedegradeerd wordt? Antwoord: Dat verhaal over degradatie door een fout leven slaat op een religieuze interpretatie, waar ik niet achter sta.. Dit is een vreemde toevoeging aan het 'technische' idee reïncarnatie. Het slaat niet echt op het doorgeven van evolutie-ervaringen, waar de eonenhypothese vanuit gaat en waar deze evolutie op drijft.
4. Zo niet, hoe kan ik dan mijn voordeel doen met de ervaring uit een vorig leven? Antwoord: Dat we ons voordeel doen met vroegere ervaringen, gebeurt elke microseconde, al gedurende de hele evolutie. Evolutie betekent nu juist, dat elk ras en elk individu zijn voordeel doet met vroegere ervaringen, die in het geheel van evolutie-ervaringen zijn opgenomen, vastgehouden worden en doorgegeven worden in de eonen. Wat daarvan nodig is voor de bouw van 'levende machines', wordt opgenomen in het genoom.
5. Als ik terugkeer als een spin, moet ik dan een erg goede spin zijn om in aanmerking te komen voor reïncarnatie op een hoger niveau? Antwoord: Ieder van ons heeft ook de evolutie-ervaring in zich van de eerste bacteriën, celdiertjes, spinnen, vliegen, tyrannosaurussen rex, paarden, cro-magnonmensen, etc. Alles reïncarneert in principe naar een hoger niveau van bewustzijn, maar veel creaturen in de schepping worden door het evoluerende bewustzijn gezien als een 'gepasseerd station', m.a.w. een grasspriet zal hier op deze aarde nooit meer evolueren naar een denkend wezen. Een worm ook niet. Hier op aarde is nu de mens de fakkeldrager, zolang dat duurt, en wij worden omringd en ondersteund door talloze lagere vormen van bewustzijnsontwikkeling, die verder niet meer tot ontwikkeling komen. Krankzinnige gedachte: misschien kruipen eonen, in hun hoedanigheid als elektronen, in de toekomst wel in de dan zeer ver ontwikkelde computers om van daaruit verder te evolueren met scherpere en bredere zintuigen, meer en sneller geheugen en menselijke assistenten voor het domme werk. Bedenk daarbij, dat het evolutietempo van computers dramatisch veel hoger ligt dan dat van onszelf. Misschien zijn wij mensen alleen maar instrumenteel, een tussenstation op weg naar een volgend niveau van bewustzijn, en vervullen we daarna de nederige functie van knopdrukker en onderhoudsmonteur. Dan zijn wij ook een gepasseerd station.
6. En hoe wordt mijn spingoodheid overgebracht naar de hogere vorm? Antwoord: Bewustzijn tendeert steeds naar hogere vormen. Het is alleen de vraag of 'goedheid' daarin iets betekent. Als bewustzijnsverruiming het doel in dit heelal is, waar alle materie van binnenuit naar streeft, dan is dat niet goed en niet slecht. Het is gewoon zo. Liefde kan net zo goed leiden tot bewustzijnsverruiming als moord en doodslag. Als de goedheid van een spin moet blijken

uit bijvoorbeeld de schoonheid van haar web, bedenk dan wel dat in dat web andere dieren de dood vinden. Misschien ligt daar ook het nut van een Hitler: dit nooit meer! Ook de stuitende manier waarop wij vandaag met dierlijk leven omgaan (zie BSE- en MKZ-ruiming) zal misschien ooit leiden tot een hogere vorm van bewustzijn en respect voor alles wat leeft. Voorlopig is daar nog niet veel van te zien, maar de evolutie gaat langzaam.

7. Als we ons het vorige bestaan herinneren (en dat is een voorwaarde om er iets mee te kunnen doen in ons nieuwe bestaan), waarom beweren dan zo weinig mensen een dergelijke herinnering te hebben? Antwoord: Er is een groot verschil tussen bewust herinneren en voortbouwen op. Het lijkt mij duidelijk, dat wij elk moment voortbouwen op de vroegere evolutie-ervaringen, zonder dat we ons die expliciet kunnen herinneren, c.q. onder woorden kunnen brengen. Maar ons vingertopje herinnert zich precies, hoe een vieze splinter naar buiten gewerkt moet worden. Daar is een enorme hoop evolutie-ervaring voor nodig, want het proces is uiterst complex: cellulaire signalering, immuunsysteem, isolatie van de zere plek, waarschuwing en immobilisatie door pijn, bloedtoevoer en zwelling, etc. Ontzettend veel gereïncarneerde herinnering is uiteindelijk gesteld in zenuwstelsels, immuunsystemen, hormoonstelsels, en aldus vastgelegd in ons genoom. Dat zijn allemaal herinneringen uit talloze vorige bestaansvormen, die geheel buiten het bewustzijn blijven. Dat werkt goed, totdat er een splinternieuwe stof c.q. straling op ons wordt losgelaten. Dan schiet onze evolutiekennis tekort en kan de stof dus dodelijk giftig voor ons zijn, of de straling verstoort ons immuunsysteem en zet de deur wagenwijd open voor allerlei andere kwalen.
8. Wie bepaalt in welke vorm ik zal terugkeren; heeft 'karma' beslissingsbevoegdheid of is het alleen maar 'lot'? Antwoord: eonen spelen met het 'lot' en onthouden de resultaten. Dobbelen met geheugen is iets heel anders dan het blinde toeval. Het Zelf-eon en de myriaden andere eonen in mij zullen zo mogelijk een plekje zoeken in iets hogers, ook al betekent dat heel lang rondzwerven en zoeken (jaren, eeuwen, miljoenen jaren). Terugkeer van een (Zelf)eon is dus deels toeval, maar ook deels keuze en strategie.
9. Wie ben ik? De zoveelste reïncarnatie van een Cro-Magnon, Romein of Napoleon, of een origineel mens aan het begin van een reïncarnatieproces? Antwoord: Het feit, dat elk atoom in ons lichaam al zo oud is als de evolutie zelf en ook al miljarden keren is hergebruikt, houdt niet in dat ik niet een unieke, nieuw schepsel zou zijn. Materieel gezien is iedere mens een nieuwe en unieke configuratie van oude materialen. Op dezelfde manier kan mijn geest ook een nieuwe en frisse configuratie zijn van oeroude eonen. Ieder mens is daarom op zich weer een nieuw begin van een reïncarnatieproces: een scharnierpunt in de wereldhistorie. Op elk moment hebben we de keuze om

rechtdoor te gaan of af te slaan. Daar ligt ook onze verantwoordelijkheid. Wij zijn reizigers.

10. Tenslotte, wat denken christelijke reïncarnationisten van de uiteindelijke uitkomst: eeuwigheidsleven met God of een nirvana van niet-bestaan? Antwoord: Geen van beide uitdrukkingen staat mij aan. Een uiteindelijk albewustzijn van alle individuele eonen bij elkaar, samen met alle andere levensvormen in dit heelal, lijkt mij eigenlijk veel mooier dan die bekrompen eeuwige jachtvelden met bier uit de schedels van verslagen vijanden. Als je dit albewustzijn God zou noemen, dan is God nu dus ook met ons mee aan het evolueren. Zij denkt met onze hersenen en handelt met onze handen. Haar bewustwording is ons aller bewustwording. Haar woord is ons woord en vice versa. Dood is zij zeker niet, want wij leven.

Woordje na

Gotsie, wat pedant allemaal! Wie ben ik dat ik dit allemaal zou kunnen weten? Eigenlijk is het alleen een logische voortzetting van een redenering, maar zelfs als de redenering en de voortzetting logisch zijn, dan zegt dat nog niet veel over de juistheid ervan. Het blijft dus een metafoor, die dient om een beetje greep te krijgen op een onbegrijpelijk stuk van de werkelijkheid. Ik zou niet durven beweren, dat deze metaforen beter zijn dan anderen. Doe er uw voordeel mee, proef ze, kauw er op, spuug ze uit of slik ze in, als ze goed smaken.

Of, zoals Chuang-Tzu het zei: "Ik heb nu net iets gezegd. Maar ik weet niet of wat ik heb gezegd ook echt iets heeft gezegd of dat het helemaal niets heeft gezegd."

Een schitterende homepage , verwijzend naar Frank Tipler en zijn antropisch principe en naar het punt Omega van Teilhard de Chardin vindt u compleet met diens portret en draaiende werelddollen op het adres:

> <http://www.dromo.com/fusionanomaly/omegapoint.html><

Juleon Schins "Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?"

Uitg. Agora /Pelckmans 2000, 174 blzz.,

Fred van Kleef

Als reactie op de bespreking door Henk Hogeboom van Buggenum (*GAMMA* jrg.8/nr.2 april 2000) wil ik graag eens als fysicus reageren op dit boek. Een heel lezenswaardig boek, dat velen van ons zal aanspreken vanwege de vraag: "Hoe zit dat nou met die materie en die geest?" Het verhaal is heel breed van opzet. Het begint in deel 1 met de onvolledigheid van de biologie, de wiskunde en de natuurkunde om als het ware in die wetenschappen een opening te vinden waarin geest een plaats zou kunnen vinden. In het tweede deel over natuurwetenschappen komt het tot de kern. De hoofdstukken 'ethiek' en 'theodicee' completeren tenslotte het beeld van de menselijke geest. Het verhaal draait in wezen om de kwantummechanica, want daar ligt toch de kern van het probleem. Toegespitst luidt de vraag dan ook; hoeveel geest kan de kwantummechanica verdragen? Ziet Schins daarin een opening?

Van allerlei kanten probeert hij het probleem geest en wetenschap te belichten. Op zich is dat heel interessant en doet hij dat uitermate boeiend. Maar hier en daar vind ik er wel wat op af te dingen. Het betreft dan voornamelijk de volgende drie punten:

- ❖ Vanwege de vele zijpaden en het gebrek aan duidelijke begripsomschrijvingen is zijn stellingname niet overal even helder.
- ❖ Voorzover zijn stellingname op het gebied van de kwantummechanica wel duidelijk is, is het een omstreden terrein gezien de vele publicaties die daarover voortdurend verschijnen. En dan lijkt het niet zo verstandig daarop een filosofie te baseren.
- ❖ Hoewel filosofie een aanzienlijk deel van zijn werk uitmaakt, ontbreekt ten enenmale elke verwijzing of referentie naar de procesfilosofie en Whiteheads denken. En dat is mijns inziens erg jammer, juist omdat Whitehead een mathemaat en filosoof is die de moderne wetenschappen en de kwantummechanica kent. In het procesdenken vormen wetenschap en religie immers absoluut geen tegenstelling.

De twee laatste punten spreken voor zich, maar op het eerste ga ik wat gedetailleerder in. De natuurkunde (p. 65) is de enige discipline waarin correlaties niet vanzelfsprekend het gevolg zijn van dieperliggende oorzakelijkheid. Toch zegt Schins een pagina verder dat correlaties causaliteit impliceren. Dat klinkt vreemd, maar ik denk dat hij bedoelt dat er op het niveau van enkelvoudige gebeurtenissen geen gedetermineerdheid bestaat en dat de berekeningen slechts in statistische uitkomsten resulteren. Die statistische uitkomsten zijn echter wel het gevolg van wat er zich op het niveau van enkelvoudige gebeurtenissen afspeelt en daarom spreekt hij toch van causaliteit. Een causaliteit die onvoorspelbaar is, fundamenteel

onvoorspelbaar zelfs. Die onvoorspelbaarheid en de correlaties zijn beide aspecten van hetzelfde fenomeen (p. 66), hetgeen wijst op een bron die op een causale manier keuzes maakt in de natuur die niet door de natuurkunde beschreven kunnen worden omdat daar geen deterministische natuurwetten heersen. Geest definieert hij (p. 71) voorlopig als dat aspect van de realiteit dat verantwoordelijk is voor de invulling van keuzes die de natuurwetten openlaten. Geest is niet materieel en de menselijke geest in het bijzonder heeft de eigenschap invloed uit te oefenen op en geïnformeerd te worden door materiële processen in de hersenen; deze geest is bron van bewustzijn, vrijheid en wiskundig creatieve denkkraft. Evenzo definieert Schins materie (p. 71) als dat aspect van de realiteit dat gehoorzaamt aan wiskundig kwantitatieve (statistische - *FvK*) wetten. Geest kan materie sturen in dat open gebied van enkelvoudige gebeurtenissen waar deterministische natuurwetten ontbreken. Geest en materie komen daar bij elkaar.

Tot zover een poging om Schins stellingname op het vlak van de kwantummechanica helder en kort weer te geven en om te zien waar geest inhaakt in materie. Deze stellingname is - zo zegt hij - gebaseerd op de mening van de meeste fysici. Echter, in het Nederlands Tijdschrift voor Natuurkunde lees ik regelmatig een verscheidenheid aan andere meningen. Natuurkundigen bijvoorbeeld die werken aan de theorie om de vier fundamentele krachten te verenigen - waarvan overigens een resultaat voorlopig nog wel niet in zicht is - denken daar duidelijk anders over. En in dit verband heeft 't Hooft eens gezegd (NTvN 64/11 p. 285) dat "deze ultieme theorie van de natuur alleen over zekerheden mag praten". Daarmee hoopt hij dus uiteindelijk van het statistische aspect in de kwantummechanica af te komen. Ook de recente belangstelling voor Bohm in het NTvN wijst erop dat het statistische aspect door diverse fysici niet als noodzakelijk en fundamenteel gezien wordt. Een duidelijk ander verhaal dus!

Rijst voor mij de vraag: waarom dan toch een filosofie gebaseerd op een stelling, waarover de meningen best nog wel verdeeld zijn. Dat lijkt me niet bepaald een solide uitgangspunt. Met die vraag blijf ik zitten!

Tot zover is dit een commentaar op een onderdeel van z'n boek, dat overigens veel lezenswaardigs bevat en door zijn breedheid op biologisch, filosofisch en theologisch gebied niettemin interessant en een knappe prestatie is.

AOS CONCREET V-C: DE EVOLUTIE VAN DE MENSELIJKE PSYCHE

Benedict M. Broere

"In 1900 konden de Europeanen terugzien op twee en misschien wel drie eeuwen van verbazingwekkende groei. De meesten van hen zouden hebben verklaard dat het een groei was naar iets beters - dat wil zeggen, vooruitgang." J.M. Roberts³

"Terwijl de Europeanen enthousiast en vol hoop uitzeilden, sloot het op land gerichte China zijn grenzen. Achter zijn echte en mentale Grote Muur vermeed het elke ontmoeting met het onverwachte." Daniel Boorstin⁴

"Alleen in Europa en nooit ergens anders is het mij overkomen dat ik hoorde zeggen: 'Een Europese cultuur bestaat niet.'" Denis de Rougemont⁵

"Schenk mij wijn en waarheid." Alceus, Ionisch dichter, 6e eeuw v. Chr.⁶

Vanaf de tijden van de paleolithische jager-verzamelaar, nu meer dan tienduizend jaar geleden, tot in de huidige tijd met z'n megasteden en internet en ruimtevaart is er een grote beweging van beschaving geweest, van opkomst, bloei en verval van een grote reeks van culturen. Uitgaand van wat gezegd is in het voorgaande artikel zijn er globaal gezien in deze veelheid van elkaar min of meer beïnvloedende culturen drie grote lijnen van ontwikkeling te onderscheiden: de Europese lijn (Midden-Oosten, Grieks-Romeins, Islam, Middeleeuwen, Moderniteit), de Chinees-Indiase lijn en de Centraal-Afrikaanse lijn (zie schema op blz. 23⁷). Hiervan heeft alleen de eerste zich, met onderweg het afbuigen van de islamitische cultuur, kunnen ontwikkelen tot de moderne en democratische westerse cultuur. Je kunt je hierbij afvragen waarom dat zo is: Waarom heeft de Europese lijn zich ontwikkeld tot die moderne wereld? Wat maakt dat de Europese lijn veel meer dan de andere lijnen naar het analytische is opgeschoven? Wat maakt dat in die Europese lijn het individu uiteindelijk een veel prominenter plaats heeft gekregen dan in de andere culturen? En waar komt die grotere rationaliteit vandaan? Die intensiteit in het wetenschappelijk onderzoek? De vrijheid van meningsuiting? De democratie? Het individualisme in de kunst? Enzovoort.

³ J.M. Roberts, *Aula wereldgeschiedenis: Het einde van de wereld der Europeanen. Naar een onzekere toekomst*, deel 6, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1981, p. 7.

⁴ Daniel Boorstin, *De ontdekkers. De zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn wereld*, Agon, A'dam '89, p. 224.

⁵ H.K.H. Prinses Beatrix, L. Armand, G. Berger, R. Guardini, P. Harmel, F. Heer, Sir W. Jackson, D. de Rougemont, P.H. Spaak, G.W. Wittkämpfer, *Karakter en cultuur van Europa. Met een voorwoord van H.K.H. Prinses Beatrix*, Prisma/Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1963, p. 60.

⁶ Kit van Tulleken (Eur. hfdred.), *Een nieuwe geest. 600-400 v. Chr., Time-lifeboeken*, Amsterdam, 1988, De helleense beschaving, p. 54.

⁷ Dit schema zal in de volgende artikelen nader toegelicht worden.

klimaat, geologie, volksverhuizingen

Voorbijgaand aan ideeën die in een eerdere fase dit onderwerp nogal beladen en vertroebeld hebben, ideeën van nationalisme, racisme en superioriteit, voorbijgaand ook aan het heilloze cultuurrelativisme dat moeite heeft met dit soort vragen en eventueel daaruit voortkomende kwalitatieve verschillen, is er in deze kwestie zeker wel een begin van een antwoord te formuleren. Een antwoord, zo blijkt, dat allereerst gezocht moet worden in de tijd dat de mens nog ten zeerste betrokken was op de natuur. Dat hij nog een nomade was, een rondtrekkende jager-verzamelaar.

In die vroege fase van culturele ontwikkeling moest de mens de nodige tijd besteden aan de problemen waarvoor zijn omgeving hem stelde: Is er drinkwater? Is er eten? Zijn we veilig voor wilde dieren? Voor natuurgeweld? Voor andere jager-verzamelaars? Vragen waarvan de antwoorden nogal verschillen per gebied, per regio en per continent. En naarmate de antwoorden op deze vragen gunstiger uitvielen, zal er ook meer kans zijn geweest dat de mens ergens gedijen kon. Om zich dan misschien permanent te vestigen en zo de basis te vormen van een meer complexe samenleving. Een belangrijke rol speelde daarbij het samenwerken van een aantal zeer elementaire factoren. Die van beslissende betekenis zijn geweest bij de ontwikkeling van de mens en zijn culturen. Het betreft hier factoren - of omstandigheden, condities - waar je je als moderne stadsbewoner pas bewust van wordt als je gaat kamperen ergens in bijvoorbeeld Alaska, volledig verstoken van moderne verworvenheden als tv, supermarkt en centrale verwarming. En daar zit je dan, in de kou, in de sneeuw, in je tentje. Met nieuwsgierige en hongerige beren om je heen. En in je hoofd de onontkoombare gedachte, dat je moet gaan vissen om iets te eten te krijgen.

De historicus David Landes wijst op de enorme invloed van onder andere het klimaat in het zich ontwikkelen van culturen. Hij geeft aan dat de grote warmte in de tropen inactiviteit bevordert, en een reeks van vreselijke ziekten (o.a. malaria, melaatsheid, rivierblindheid). Waarmee het werk (landbouw, transport, architectuur, enz.) zoveel moeite kost dat het tot slavernij leidt (verwoestend voor andere samenlevingen) en tot vooral veel vrouwen- en kinderarbeid (ongunstig voor de ontwikkeling van zowel vrouwen als kinderen en daarmee voor de samenleving als geheel). Ook geeft hij aan dat er op veel plaatsen in de tropen teveel regen valt in te weinig tijd, wat ongunstig is voor landbouw. En dat er in samenhang hiermee teveel natuurgeweld is: cyclonen, overstromingen, droogteperiodes. Dat dit laatste, speciaal ook in combinatie met overexploitatie van de natuur, vaak weer leidt tot woestijnvorming, zodat leven praktisch onmogelijk wordt. Het zijn dit soort factoren die ertoe bijdragen dat van oudsher de minder ontwikkelde landen meestal in de tropen en subtropen liggen.⁸

⁸ David S. Landes, *Arm en rijk. Waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm*, Het Spectrum, Utrecht, 1998, p. 21 e.v.

Planetair omega
 Noösfeer, cybiont, planetaire stad
 Wereldfederatie, planeetbeheer, intensieve ruimtevaart
 Toenemende internationale samenwerking
 Mondiaal goed algemeen toegankelijk onderwijs
 Bevolkingsexplosie, natuurverval, ict-revolutie, migratie
 Jaren negentig, globalisering, regionalisering, modernisering China
 Jaren tachtig, ik-tijdperk, yuppen, islamfundamentalisme
 Jaren zestig-zeventig, pop-cultuur, individualisering, feminisme
 Jaren vijftig, secularisering, post-koloniaal zelfbewustzijn
 Nazisme, fascisme, communisme, opkomst Verenigde Staten
 Socialisme, anarchisme, modernisering Japan, Brits Rijk
 Romantiek, herontdekking intuïtie en mystiek, afschaffing slavernij
 Industriële Revolutie, liberalisme, kapitalisme, nationalisme, kolonialisme
 Verlichting, opkomst rationaliteit, onderwijs, wetenschap, Rusland
 Barok, Absolutisme, Ottomaanse Rijk, Roomse Rijk, Mogols, Azteken
 Reformatie, zelfstandige Bijbelexegese, boekdrukkunst, Ming Rijk
 Renaissance, humanisme, verstarring Islam, Shona Rijk
 Gothiek, kathedralen, feodalisme, bloei Islam, Mongoolse Rijken
 Romaans, Tang- en Sung Rijk, opkomst islam, Byzantijnse Rijk
 Romeinse Rijk, ordening, expansie, ingenieurskunst, rechtsspraak
 Hellenisme, spreiding Griekse ideeën, Han Rijk, Maurya Rijk
 Alfabet, zelfstandig denken, Griekse filosofie
 Opkomend patriërchaat, oorlogvoering, monotheïsme, schrift
 Godenparen, mannelijk en vrouwelijk complementair
 Grote Moeder, landbouw, rivierculturen, matriërchaat
 Jager-verzamelaar, animisme, voorouderverering

- Samengestelde ontwikkelingslijn van de Indiase en de Chinese cultuur
- Europese ontwikkelingslijn
- ▨ Ontwikkelingslijn Centraal-Afrika

Globale schets van de ontwikkeling van de menselijke psyche

In de gematigde klimaatzone daarentegen heb je - vooral in Europa, en dat dankzij de Golfstroom - een gelijkmatige regenval en verdamping, en milde temperaturen, wat duizenden jaren geleden geleid heeft tot het ontstaan van uitgestrekte hardhoutwouden op vruchtbare grond. Elders in die gematigde zone, in bijvoorbeeld Zuidoost-Azië, is het klimaat gunstiger dan in de tropen, maar toch minder gunstig dan in Europa. Hier kon echter het kapitaal aan hout en vruchtbare grond pas met de uitvinding van ijzeren hakwerktuigen ontgonnen worden, vanaf zo ongeveer 1000 v. Chr. Maar toen de mensen eenmaal beschikten over deze geavanceerde technologie, kon iedereen dan ook overal z'n eigen velden bewerken om z'n familie te voeden en overschotten door te verkopen. Het zou evenwel nog eeuwen duren - tot in de late Middeleeuwen - voordat dit Noordwest-Europa iets van het gezicht van een beschaving zou gaan vertonen.

Reeds lang voor die tijd hadden zich grote rivierbeschavingen ontwikkeld langs de Nijl, de Eufraat en de Tigris, en wat later ook langs de Indus en de Gele Rivier in China.⁹ Vooral in Egypte en China ontstonden al snel centraal bestuurde samenlevingen met een hiërarchische structuur. Aan de top zien we daar dan een heerser die met geweld het monopolie afdwingt over de voedselproductie en -verdeling. Daarbij zij opgemerkt, dat zich in Sumerië nog vrij lang een systeem van onafhankelijke stadstaten kon handhaven, totdat deze uiteindelijk rond 2300 v.C. door Sargon verenigd werden tot een wereldrijk. Die eerdere verscheidenheid is daarbij, zoals verderop zal worden beschreven, ook typerend voor de Griekse cultuur met z'n vele stadstaten en voor de 'veelstatenwereld' van het moderne Europa.¹⁰

David Landes schrijft over de vroege rivierculturen: "Het is (...) geen toeval dat de vestiging en beschaving van de mens de rivieren hebben gevolgd, die water uit hun stroomgebied aanvoeren en daarmee jaarlijks vruchtbare grond afzetten (...) Die oude beschavingscentra waren eerst en vooral voedingscentra."¹¹ Verder schrijft hij, het contrast aangevend met de gelijkmatig verdeelde regenval in Europa: "Die betrouwbare en gelijkmatige watervoorziening zorgde voor andere sociale en politieke organisatievormen dan die in rivierbeschavingen. Daar was de voedselvoorziening vanzelfsprekend in handen van degenen die het vruchtbare land langs het water bezaten. In die beschavingen kwam al gauw een centraal bestuur op: wie het voedsel beheerste, beheerste het volk. (Het bijbelverhaal van Jozef en de Faraó geeft dat allegorisch weer: om aan voedsel te komen gaven de hongerende Egyptenaren eerst hun geld, daarna hun vee, hun land en dan pas hun eigen persoon [Genesis 47:13-22].) Zoiets was in Europa ondenkbaar."¹²

⁹ "Alle vroege beschavingen van de Oude Wereld ontstonden langs rivieren in gelijksoortige klimatologische omstandigheden en rond dezelfde breedtegraad." Michael Wood, *Op zoek naar de bronnen van onze beschaving*, Teleac, Utrecht, 1993, p. 17.

¹⁰ Zie: David Fromkin, *Het lot van de mensheid. Van de dageraad der beschaving tot de eenentwintigste eeuw*, Prometheus, Amsterdam, 2000, p. 45.

¹¹ *Arm en rijk*, p. 32.

¹² *Arm en rijk*, p. 35.

Ook tegenwoordig nog bevatten al deze gebieden, behalve N.W.-Europa, culturen met samenlevingen waarin bijvoorbeeld het collectief veel belangrijker is dan het individu, de vrouw een zeer veel mindere status heeft dan de man, de samenleving extreem grote machtsverschillen kent, en waarin men meestal intolerant is t.o.v. het andere.¹³ In Europa daarentegen zie je dat er al relatief vroeg in de ontwikkeling een andere weg wordt ingeslagen, in mentaliteit, in doen en laten, in manier van leven. De historicus Michael Wood: "Overall in Noordwest-Europa en met name in Oost-Engeland duiden gegevens over geboorte, huwelijk en dood erop dat er reeds in de twaalfde eeuw een kenmerkend patroon ontstond van late huwelijken, kleine mobiele nucleaire gezinnen, maar ook van een dominerend, op eigendom gebaseerd individualisme."¹⁴

Wat is het dus dat Europa anders maakt? Waarom vond uiteindelijk de wetenschappelijke en industriële revolutie hier plaats en niet elders? Waarom kwam hier de democratische samenleving tot stand, met goede huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs enzovoort? Wat zijn de factoren die ertoe hebben geleid dat deze relatieve laatkomer op het gebied van beschaving in vergelijking met de indrukwekkende culturen in het Midden-Oosten, India en China uiteindelijk zo'n grote rol zou gaan spelen op het wereldtoneel?

Het klimaat is, zoals David Landes aangeeft, een belangrijke factor. Er zijn echter ook andere factoren aan te wijzen, factoren die te maken hebben met geologie, met de bewegingen van volken en met de invloed van bepaalde ideeën. Maar eerst nog wat meer uitspraken betreffende de invloed van het klimaat.

Zo vond de Griekse filosoof en medicus Hippocrates (5e eeuw voor Christus) dat de Europeanen wilder en oorlogszuchtiger waren dan de Aziaten. Met als oorzaken, zo dacht hij, de grotere verschillen bij de wisseling van de seizoenen, die de Europeanen meer stimuleerden in hun geestelijke en fysieke ontwikkeling. Daarbij gaf hij ook aan dat de afwezigheid van despoten hun meer vrijheid gaf zich te ontwikkelen.¹⁵

In nauwe samenhang hiermee is de visie van de sociaal-psycholoog Hofstede, die stelt dat in de koudere klimaatzones de schrale natuur meer inzet vraagt inzake landbouw, ambachten en nijverheid om te overleven. Dat levert een type mens op die zelfstandiger in het leven staat, individualistischer is en zich minder snel afhankelijk maakt van allerlei machthebbers. In de warmere en meer vruchtbare streken daarentegen, met een meer overvloedige en rijke natuur, is de noodzaak daartoe minder groot en komt de dreiging vooral van allerlei concurrerende groepen die je vruchtbare land willen kapen. De verdediging daartegen dwingt dan meestal tot de vorming van

¹³ Zie: Geert Hofstede, *Allemaal andersdenkenden*, Contact, Amsterdam, 1999, p. 74.

¹⁴ Michael Wood, *Op zoek naar de bronnen van onze beschaving*, Teleac, Utrecht, 1993, p. 197.

¹⁵ Ben de Pater (eindred.), *Eenwording en verbrokkeling. Paradox van de regionale dynamiek*, Van Gorcum, Assen, 1995, p. 52.

een streng geordende - hiërarchische en collectivistische (en despotische) - samenleving.¹⁶

Andere onderzoekers (Jones, Verduin) wijzen op de invloed van een door vele rampen geteisterd fysisch milieu, zoals in Zuidoost-Azië, dat mensen ertoe brengt te investeren in kinderrijke gezinnen. Europa daarentegen heeft een veiliger milieu, zodat de gezinnen kleiner kunnen zijn en er veel meer geïnvesteerd kan worden in goederen. Dat bevordert natuurlijk de ontwikkeling op technologisch en economisch gebied.¹⁷

Dit Europese milieu is volgens de wetenschapsjournalist Michael Andrews ook veel rijker aan metalen en mineralen dan elders in de wereld, wat de basis vormde van een relatief vroeg ontwikkeld vakmanschap in metallurgie en mijnbouw. Andrews geeft tevens aan dat het Europese milieu vanwege de vele rivieren en inhammen zeer geschikt is voor de ontwikkeling van een wijdvertakt handelsnetwerk, vooral ook omdat het vervoer over water vaak eenvoudiger en goedkoper is dan het vervoer over land. Bij voldoende technologische ontwikkeling geven beide factoren dan al snel een voorsprong op gebieden elders in de wereld.¹⁸

De hierboven al genoemde econoom Jones wijst verder op de relatief geïsoleerde ligging van Europa ten opzichte van het Euraziatische continent, waardoor het plunderende volken als Mongolen, Tartaren en Turken grotendeels buiten de deur kon houden.¹⁹ Europa was van alle beschavingscentra het verst verwijderd van het in noordelijk Azië gelegen epicentrum van de regelmatig optredende demografische schokgolven, die resulteerden in plunder- en veroveringstochten en massale migraties.²⁰ Ter verdediging hiertegen bouwde China de redelijk effectieve Grote Muur. Deze zorgde er echter voor dat de expansie merendeels westwaarts werd afgebogen en de destructieve energie zich ontlaaide in de beschavingen van India, het Midden-Oosten en de Mediterrane wereld. Europa's geluk daarbij was dat het als het ware de laatste in het rijtje was en dat de tussenliggende beschavingen veel van de veroverende agressie incasseerden.

Een ander effect hierbij was dat Europa, tijdens bijvoorbeeld de grote Indo-Europese Expansie en later ook tijdens de Grote Volksverhuizing, volstroomde met allerlei

¹⁶ Eenwording en verbrokkeling, p. 52.

¹⁷ Eenwording en verbrokkeling, p. 53.

¹⁸ Michael Andrews, De wording van Europa. Verschuivende continenten en de ontwikkelingsgeschiedenis der naties, M&P Uitgeverij, Weert, 1991, p. 9.

¹⁹ Eenwording en verbrokkeling, p. 25.

²⁰ De uitgestrekte steppen van Centraal-Azië die tijdens de laatste ijstijd grotendeels vrij van ijs waren gebleven, vormden vanaf ongeveer 2000 voor Christus het leefgebied van grote groepen paardrijdende nomaden. Het was waarschijnlijk tijdens perioden van overbevolking en het ontoereikend worden van de voedselcapaciteit van deze vlakten, dat deze volken (o.a. Hunnen, Slaven) op drift raakten en plunderstochten ondernamen richting de grote beschavingscentra. Zie: Rik Geivers, Thieme's historische wereld atlas, Thieme & Cie, Zutphen, 1984, p. 8, 10 en 29.

volkeren - Germanen, Slaven, Kelten, Italiërs, Hellenen, Alanen, Goten, Saksen, Vandalen, Herulen, Ostrogoten, Franken, Alemannen, Bourgondiërs, enz. enz. - die zelf afkomstig waren van de steppen of die vluchtten voor de van deze steppen afkomstige volkeren. Met als resultaat dat de pluraliteit van samenlevingen in Europa steeds groter werd.²¹

Dit Europa heeft ook lange tijd, door kolonisatie, handel en rasvermenging, in wisselwerking gestaan met de veel verder ontwikkelde beschavingen in het Midden-Oosten (Egypte, Sumerië, Assyrië, Oud- en Nieuw-Babylonië, en later uiteraard lange tijd het Romeinse Rijk). Dat zal deze samenlevingen - in eerste instantie de Mediterrane culturen, later de Noordelijk-Europese culturen - een impuls hebben gegeven om zich te ontwikkelen en open te staan voor nieuwe ideeën en middelen van bestaan.²²

De grote pluraliteit van relatief autonome samenlevingen zal er mogelijk toe geleid hebben dat Europa zich niet tot één grote staatkundige eenheid ontwikkeld heeft, met één taal en één systeem van politiek en wereldbeschouwing. Zelfs in de Middeleeuwen was er een scheiding tussen wereldlijke macht (de Keizer) en geestelijke macht (de Kerk). En het rijk van Karel de Grote viel na zijn dood weer uiteen. Terwijl elders in de wereld waarneembaar is, dat er zich in de delta van grote rivieren wél grote staatkundige eenheden vormen, de grote collectieven van de rivierbeschavingen.

Opvallend daarbij is dat deze collectieven vormen van wereldbeschouwing ontwikkelen die dat geheel van hiërarchie en collectief bevestigen en aldus een taai conservatisme in de hand werken, een gerichtheid op traditie en een vijandigheid ten opzichte van het vreemde en nieuwe. Typend hiervoor is bijvoorbeeld de ontwikkeling in China, dat enkele eeuwen v. Chr. door een leider genaamd Tsjin of Chin tot één rijk verenigd wordt. We zien hier het ontstaan van een sterke hiërarchie met aan de top een heerser en z'n familie en met vele nijvere en slaafs gehoorzamende onderdanen. Dit systeem vindt dan bevestiging in een filosofie, het confucianisme, die vooral gericht is op gehoorzaamheid.²³

Europa heeft, zoals gezegd, een klimaat met een gelijkmatig verdeelde regenval en verdamping. In een proces van vele duizenden jaren heeft dit geleid tot de uitbundige aanwezigheid van bouw materiaal (hardhout) en vruchtbare grond, terwijl er ook overal voldoende drinkwater voorhanden is. Bij een voldoende technologische ontwikkeling zijn deze omstandigheden dan ideaal voor het op diverse plaatsen opbloeien van autonome gemeenschappen, dorpen en steden. Daarbij wordt dus verme-

²¹ Rik Geivers, Thieme's historische wereldatlas, Thieme & Cie, Zutphen, 1984, p. 10 en 28-29.

²² C.D. Darlington, De evolutie van mens en maatschappij, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1973, p. 141.

²³ Arm en rijk, p. 35 e.v. De sociaal geograaf Hans Knippenberg typeert het verschil in de huidige tijd: "Terwijl autoriteiten in Westerse landen steeds kritisch gevolgd worden, worden zij in Aziatische landen vooral met eerbied bejegend." Eenwording en verbrokkeling, p. 50.

den dat men te zeer afhankelijk is van één heerser voor de voedselvoorziening en regulering van het beschikbare water. Mede ook door de grilligheid van het Europese vasteland, dat op talrijke plaatsen doorsneden wordt door bergen, rivieren en zeeën, ontstaat er zo een veelheid van Europese samenlevingen.

Dit pluralisme wordt ook benadrukt door Samuel Huntington als een belangrijk verschil met de andere, meer monistische culturen. Daarbij wijst hij op de vele volken en talen, de vele kloosters, kloosterorden en gilden, de relatief sterke en autonome aristocratie, de omvangrijke boerenstand en de (aanvankelijk) kleine maar invloedrijke klasse van handelaars en kooplieden, het zelfbestuur van steeds meer steden, het rechtsgevoel en het daarmee gepaard gaande verzet tegen absolute machtsuitoefening, de vele vertegenwoordigende lichamen enzovoort. Huntington: "Het Europese pluralisme staat in scherp contrast met de armoede van de burgerstand, de slapte van de aristocratie en de kracht van de centralistisch bureaucratische keizerrijken die in dezelfde periode in Rusland, China, de Ottomaanse landen en andere niet-westerse samenlevingen bestonden."²⁴

Binnen de veelheid van samenlevingen en gemeenschappen worden uiteindelijk de steden centra van innovatie en onderneming. En deze steden worden in toenemende mate, en dit steeds meer onafhankelijk van de lokale adel, bestuurd door kooplieden. David Landes: "Het touwtrekken om de macht in de Europese samenlevingen (let op het meervoud) leidde ook tot het typisch Europese fenomeen van de halfautonome stad, georganiseerd en bekend als 'gemeente'." "Het wezen van een 'gemeente' lag ten eerste in de economische functie: het had een bestuur 'van kooplieden, door kooplieden en voor kooplieden', en ten tweede in de uitzonderlijke rechtspositie, waaraan de inwoners sociale status en politieke rechten ontleenden - rechten die het zakendoen en de vrijwaring van inmenging van buitenaf waarborgden."²⁵ De universitair hoofddocent interdisciplinaire opleidingen Fred Spier, spreekt in dit verband van de opkomst van zgn. handelsregimes. De traditionele machthebbers waren niet langer in staat de groep van handelaren te controleren in hun ver over de grenzen reikende drang tot ondernemen. Dat vormde in feite het begin van een 'mondiaal kapitalistisch handelsnetwerk'.²⁶

Dat vroege Europa, daar ontstond dus geen omvattend en centraal georganiseerd collectief zoals in de oude rivierbeschavingen en daarop gelijkende latere culturen. Je ziet daarentegen de opkomst van een veelheid van volken en gemeenschappen, regio's en dorpen en steden, die onderling concurreren, conflicten beslechten, zaken bediscussiëren en onderhandelen. En die elkaar aldus ook stimuleren tot processen van innovatie om niet achter te raken bij de concurrent.

²⁴ Samuel Huntington, *Botsende beschavingen*, Anthos, Baarn, 1997, p. 72-73.

²⁵ *Arm en rijk*, p. 54.

²⁶ Fred Spier, *Geschiedenis in het groot. Een alomvattende visie*, Amsterdam University Press, Amsterdam/Leuven, 1999, p. 125.

In deze pluraliteit met relatief autonome steden, lijkt de stadse vrijheid - 'stadslucht maakt vrij' - ook het zelfstandig denken te stimuleren. Dat biedt bijvoorbeeld filosofen en wetenschappers de gelegenheid hun 'gevaarlijke', want 'subversieve', ideeën te publiceren. David Landes: "De kiem en het geheim van de veranderingen in de samenleving op technologisch, intellectueel en politiek gebied waren voornamelijk onder de kleine stadsbevolking te vinden."²⁷

Fundamentele factoren bij de analytische wending in Europa zijn dus die van een autonomie en pluraliteit bevorderend klimaat, de geologie en de instroom van vreemde volken. Zij hebben het ontstaan bevorderd van een grote veelheid van relatief autonome samenlevingen. Daarbij heeft de relatieve vrijheid in en de interactie tussen deze samenlevingen - ideeën, handel, concurrentie, conflicten - het zelfstandig denken en de drang om zich te ontwikkelen gestimuleerd. Ook de historicus Paul Kennedy bevestigt het belang van dit pluralisme: het samenwerken van een politiek en militair pluralisme en een relatief grote vrijheid in economie en denken vormden de basis voor de opkomst van Europa.²⁸

Bronnen van analytische bewustzijn: de Grieken

Naast een bepaald klimaat en de geologie en immigratie zijn het ook bepaalde ideeën die hebben bijgedragen tot de analytische wending in dit deel van de wereld. Ideeën waarvoor Europa vanwege zijn specifieke psychologisch-culturele constellatie een vruchtbare bedding vormde. Historisch gezien zou je die kunnen omschrijven als 'Griekse filosofie en wetenschap', 'Romeinse ordening en ingenieurskunst', en 'joods-christelijk individualisme en egalitarisme'.

Te beginnen met de klassieke Griekse cultuur valt het op dat deze een gelijksoortig geologisch fundament lijkt te hebben als de Europese cultuur. Het verschil is alleen dat hier de gemeenschappen verspreid zijn over allerlei eilandjes en kleine, geïsoleerde kustgebieden. Daarbij betreft het hier stadstaatjes, eenheden van culturele activiteit met een klein achterland.²⁹

De relatieve autonomie van deze kleine samenlevingen, hun onafhankelijkheid wat betreft voedselvoorziening (visserij), het handeldrijven met de andere gemeenschappen en ook de concurrentie daarmee, het zal alles bij elkaar een vrijheid hebben gegeven en een druk tot innovatie, die veel groter was dan elders. Dat heeft het zelfstandig denken zeker bevorderd en daarmee de analytische vermogens. Dit zal

²⁷ Arm en rijk, p. 60 en 76.

²⁸ Eenwording en verbroekeling, p. 25.

²⁹ "De polis, de stadstaat, ontstaat uit stadsnederzettingen en het er om heen liggende(gemeenschappelijke) grondgebied. Ze wordt gekenmerkt door politieke zelfstandigheid naar binnen en naar buiten (autonomie en eleutherie), zelfvoorziening (autarkie) en lokale cultus (staatkundige en religieuze gemeenschap). De betrekkingen tussen de stadstaten onderling worden geregeld door vredesverdragen en bondgenootschappen." H. Kinder, W. Hilgemann, Harald Bukor, Ruth Bukor, Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel I, van prehistorie tot Franse revolutie, Van Walraven, Apeldoorn, 1983, p. 49.

bijvoorbeeld geresulteerd hebben in een eerste aanzet tot democratie. De historicus Jack Meadows: "De zee was de basis van de Griekse beschaving. Het was de bron van voedsel, handel en kolonisatie. De beschaving lag verspreid over honderden eilanden, hetgeen politieke verdeeldheid alsook competitie bevorderde."³⁰

Interessant daarbij is dat de voor deze cultuur zo typerende opkomst van de filosofie vooral plaats vond in de Griekse koloniën in Klein-Azië (Milete) en Beneden-Italië (o.a. Croton en Elea). In tegenstelling tot het hartland met Athene en Sparta werd hier de discussie gestimuleerd door de confrontatie met andere culturen en denkwijzen en de nieuwe vragen en problemen die daarmee rezen.³¹

Een rol zal daarbij gespeeld hebben dat de lokale mythen en daarop steunende maatschappelijke ordeningen van de diverse Griekse samenlevingen onder druk zijn komen te staan in het contact met andere culturen en zo hun vanzelfsprekendheid verloren. De filosofie komt dan naar voren als een zoeken naar wijsheid en universaliteit te midden van de veelheid van mythen en daarop gebaseerde samenlevingsvormen.³² Anders geformuleerd: De open Griekse geest was zich meer en meer bewust geworden van de veelvormigheid van de werkelijkheid en daarmee in een relativistische crisis geraakt. Om deze te boven te komen zocht ze tenslotte naar een laatste eenheid in alles.³³

Via het denken van briljante filosofen als o.a. Thales, Heraclitus en Parmenides resulteert dit uiteindelijk in het optreden van het geniale drietal Socrates, Plato en Aristoteles. In die tijd vormden zij de voornaamste vertegenwoordigers van een kritisch-analytische en zeker ook synthetisch-integratieve mentaliteit. Hun denken was grensverleggend en werd nogal eens als 'gevaarlijk' geïnterpreteerd, bedreigend voor de bestaande orde (denk bijvoorbeeld aan het lot van Socrates). Toch was er algemeen in de Griekse cultuur een grotere vrijheid voor de ontwikkeling van nieuwe ideeën dan elders in de regio. De docent filosofie Donald Palmer schrijft in dezen: "Waarom Griekenland en niet bijvoorbeeld Egypte of Judea? Welnu, één reden is dat er in Griekenland geen priesterklasse van censoren bestond."³⁴ De hoogleraar filosofie Luciano de Crescenzo valt hem hierin bij: "God zij dank [...] werden de antieke poleis niet door priesters bestuurd, zoals de Egyptenaren, de Assyriërs en de Babyloniërs was overkomen, maar door groepen aristocraten die weinig geporteerd waren voor gebed en mystiek."³⁵

³⁰ Jack Meadows, *Geschiedenis van de wetenschap, Uniepers, Abcoude, i.s.m. Segment B.V./Natuur & Techniek*, 1997, p. 19.

³¹ Christoph Delius, Matthias Gatzemeier, Deniz Sertcan en Kathleen Wünscher, *Geschiedenis van de filosofie. Van de klassieke oudheid tot heden*, Könemann, Keulen, 2000, p. 6.

³² Jan Bor, Errit Petersma (red.), Jelle Kingma (beeldred.), *De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996, p. 16.

³³ Klaus Held, *Trefpunt Plato. Een filosofische reisgids door de antieke wereld*, Ambo, Baarn, 1992, p. 14 e.v.

³⁴ Donald Palmer, *Filosofie voor beginners*, Het Spectrum, Utrecht, 2000, p. 16-17.

³⁵ Luciano de Crescenzo, *Geschiedenis van de Griekse filosofie, Ooievaar*, Amsterdam, 2000, p. 18-19.

Palmer signaleert daarbij dat ook de grote aandacht voor details in het Griekse denken geleid heeft tot hun filosofische activiteit: "Een andere reden is dat de Griekse verbeelding altijd vruchtbaar was geweest en oog had voor de kleinste details. De beschrijving die Homerus gaf van het schild van Achilles beslaat bijvoorbeeld vier pagina's van het heldendicht de Ilias."³⁶

Analytisch denken wordt gekenmerkt door fragmentatie, afscheiding, uitsplitsing, deling, objectivering, subjectiviteit enz. En in samenwerking met de synthetische vermogens geeft het het vermogen tot abstractie, verdieping, het zien van 'de grote lijn' in een veelheid van fragmenten. Beide denkbewegingen zijn in rijke variatie zichtbaar in de ontwikkeling van de Griekse filosofie. Het is al zichtbaar bijvoorbeeld bij Thales als hij op het idee komt van iets onveranderlijks achter de steeds veranderende dingen in de wereld (analytische denkbeweging), dat hij dan invult met bepaalde abstracties: lucht, water, aarde, vuur (synthetische denkbeweging). De beroemde Pythagoras (denk aan zijn stelling) zal wat later spreken van getallen en wiskundige formules (synthese). Terwijl de weer iets later levende Heraclitus, bijgenaamd 'de duistere', het onveranderlijke zal benoemen als een Logos, een logische samenhang, die de vaste basis vormt van de veranderlijke wereld (synthese). Parmenides gaat nog een stapje verder en spreekt van de Geest, het vermogen het niet-tegenwoordige in het tegenwoordige te zien, het Zijn in de zijnden. Parmenides stelt zelfs dat die twee identiek zijn: "Geestelijke waarneming (Denken) en Zijn zijn hetzelfde."³⁷

Palmer wijst erop dat de Grieken zich bijzonder bewust waren van de tegengestelden in de verandering, "van zomer tegenover winter, heet tegenover koud, licht tegenover donker, en van die meest dramatische verandering van alles, van het leven naar de dood."³⁸ Het heeft, zo verklaart hij verder, de Grieken soms tot pessimisme gebracht, een melancholie betreffende het leven en de eindigheid van het leven. Maar algemeen is toch een meer optimistisch geloof en verlangen naar verklaring van de werkelijkheid vanuit de kracht van het menselijk verstand: "De op eigen kracht werkende menselijke geest is in staat onwrikbare waarheden over de werkelijkheid te ontdekken."³⁹

In nauwe samenhang met de toenemende analytische vermogens zal zich ook de belangstelling voor en het gebruik van het Griekse alfabet ontwikkeld hebben. Een alfabet dat in tegenstelling tot het toenmalige, in culturen gangbare beeldschrift het verwerken van kennis veel gemakkelijker maakt, maar tevens een groter beroep doet op de analytische vermogens van het menselijk bewustzijn - en deze aldus ook

³⁶ Filosofie voor beginners, p. 17.

³⁷ Klaus Held, Trefpunt Plato. Een filosofische reisgids door de antieke wereld, AMBO, Baarn, 1990, p. 38.

³⁸ Filosofie voor beginners, p. 18.

³⁹ Filosofie voor beginners, p. 19.

stimuleert.⁴⁰ De historicus John Haywood: "De bijna constante oorlogvoering ten spijt, bereikte de Griekse cultuur tussen de 6e en 4e eeuw v. Chr. een ongekende hoogte. Griekse beeldhouwers en schilders creëerden werken van onovertroffen schoonheid. De bouwstijl van de Griekse tempels wordt nog steeds nagebootst. De Grieken schiepen het drama en het theater, en hun mythen en legenden blijven moderne kunstenaars en schrijvers inspireren. De Atheense filosofen Socrates, Plato en Aristoteles gelden als de belangrijkste vroege Europese denkers. De Grieken schreven de eerste geschiedwerken, waren doorkneed in de wiskunde en maakten de geneeskunde tot een wetenschap. Dit alles was vrijwel onmogelijk geweest zonder schrift. Andere schriftstelsels telden honderden tekens en vergden jaren studie, maar het fonetische Griekse alfabet van 24 letters was gemakkelijker te leren. Het onderwijs was belangrijk voor de Griekse democratie: de politici konden niet willekeurig hun gang gaan, maar moesten hun medeburgers met goede argumenten overtuigen. Er werden scholen voor redenaars gesticht, en dankzij het schrift werden ideeën snel verbreid."⁴¹

In deze bloeiperiode speelt vooral Athene een centrale rol, wat reeds begon met het optreden van de politieke leiders Solon en Pisistratus. Zij brachten meer democratie, meer rechten voor ook arme burgers, stimuleerden handel en nijverheid, industrie en export en creëerden werk door de uitvoering van grote openbare werken. Daarnaast werden kunst en cultuur van deze stad belangrijk gestimuleerd door de vele Ionische dichters, filosofen, beeldhouwers en architecten die vanuit Ionië (tegenwoordig West-Turkije) vluchtten voor de in die tijd oprukkende Perzen. De leider Clisthenes democratiseerde de Atheense samenleving nog verder. En ondanks - of misschien wel gestimuleerd door - de dramatische oorlog met de Perzen groeide Athene uit tot de meest welvarende en invloedrijke stad in de regio en beleefde de Griekse cultuur vrijwel direct ook z'n hoogtepunt in de 'Gouden eeuw van Pericles'.⁴²

De langdurige oorlog tegen de omvangrijke legers van het grote en machtige Perzië (begin 5e eeuw v. Chr.) wordt vaak omschreven als een oorlog tussen Europa en Azië en tussen democratie en despotisme. Het lijkt echter vooral een oorlog te zijn geweest tussen mentaliteiten van een tegenovergesteld karakter, geboren in de bedding van een geheel andere geologie. Nogmaals dit verschil: "Griekenlands aardrijkskundige gesteldheid werkte de staatkundige decentralisatie in de hand. In de valleien van de Eufraat, de Tigris en de Nijl had het ontbreken van natuurlijke grenzen, waardoor niets een ongestoord verkeer in de weg stond, de stichting van grote rijken alleen maar bevorderd. In Griekenland echter vormden al die bergen en baaien even zovele belemmeringen voor het onderlinge verkeer te land. Al die afzonderlijke vlakten en valleien, zowel op het vasteland als op de eilanden, waren even zovele natuurlijke

⁴⁰ Derrick de Kerkhove, De huid van onze cultuur. Een onderzoek naar de nieuwe elektronische realiteit, Addison-Wesley Nederland BV, 1996, p. 18 e.v.

⁴¹ John Haywood, Atlas van de wereldgeschiedenis, Könemann, Keulen, 1999, p. 44-45.

⁴² Een nieuwe geest. 600-400 v. Chr., p. 85 e.v.

aardrijkskundige en economische eenheden en daarmee werden zij ook even zoveel politieke eenheden."⁴³

Romeinen, kloosters, islam

Een tweede belangrijke bron van analytische ideeën voor Europa is natuurlijk het Romeinse Rijk geweest. Het is een cultuur die Europa in hoge mate gevormd heeft, alleen al omdat grote delen van Europa door de Romeinen veroverd en gekoloniseerd werden. De Romeinse cultuur heeft veel ideeën en manieren van doen overgenomen van de Grieken. Van zichzelf geeft ze evenwel blijk van een groot vermogen tot militaire en politieke organisatie, tot het bouwen van bruggen, wegen, havens, schepen en bovenal tot het uitbouwen van een kleine stadstaat tot een wereldrijk.

De Romeinse cultuur lijkt de expressie te zijn van een bewustzijn waarin de analytische vermogens niet zozeer naar voren komen in filosofische bespiegeling alswel in praktische en militaire organisatie. Veel meer nog dan de Grieken zijn de Romeinen in staat tot het onderscheiden van grote hoeveelheden beschikbare materialen en mensen en de bijbehorende constructieve eigenschappen en specifieke vaardigheden. En veel meer nog dan de Grieken zijn zij in staat deze detaillennis middels organisatie, visie en synthese om te zetten in gewenste processen van verovering en constructie. "Van meet af aan vertoonde het Romeinse volk een grote praktische begaafdheid. De Romeinen waren geboren militaire en politieke organisatoren, ingenieurs en technici en beoefenaars der toegepaste wetenschappen."⁴⁴

De analytische vermogens blijken echter toch ook in de langdurige belangstelling voor het stoïcisme en het scepticisme en de grote nadruk die deze leggen op enerzijds het verstand en anderzijds een niets ontziende twijfel. Het zijn houdingen die zich respectievelijk afzetten tegen de veelvormige en grote mate van religiositeit en de daarmee samenhangende irrationaliteit en emotionaliteit van het leven in de Romeinse wereld en tegen het onmiskenbaar ook gewelddadige karakter daarvan.⁴⁵

Vanaf de vroege Middeleeuwen zou de Romeinse cultuur voor wat betreft organisatie, rechtspraak, ingenieurskunst, filosofie enz. een belangrijke bron van inspiratie worden voor de zich ontwikkelende Europese culturen. Haar ideeën-schat, gecombineerd met de Griekse ideeënwereld, zou het latere Europa voornamelijk via twee kanalen bereiken. Ten eerste het kloosterwezen, zoals dit werd geïnitieerd door de Umbrische edelman Benedictus in de 6e eeuw na Christus en waardoor veel van de Griekse en Romeinse ideeën in eeuwen van onderwijs en conservering van oude tek-

⁴³ Crane Branton, John B. Christopher, Robert Lee Wolff, Elseviers wereldgeschiedenis. Geschiedenis en beschaving van het westen in drie delen, deel I Prehistorie tot en met de middeleeuwen, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1975, p. 51.

⁴⁴ Elseviers Wereldgeschiedenis. Geschiedenis en beschaving van het westen in drie delen, deel I, Prehistorie tot en met Middeleeuwen, p. 93.

⁴⁵ Robert C. Solomon & Kathleen M. Higgins, Een andere geschiedenis van de filosofie, Wereldbibliotheek, Amsterdam, Pelckmans, Kapellen, 1996, p. 96 e.v.

sten via honderden kloosters werd doorgegeven aan het opkomende Europa.⁴⁶ En ten tweede de wereld van de islam, die zich in zijn expansieve fase veel van vooral de Griekse ideeënwereld had eigen gemaakt om deze later, tijdens en na de kruistochten, middels vertalingen door te geven aan Europa.

Beide bronnen gaan dan verder tezamen met de Bijbel als basis dienen voor de grote synthese van Thomas (van Ratio en Geloof). Terwijl ze nog weer later in een dialectiek van 'rationaliteit' en 'spiritualiteit' de inspiratie vormen van Renaissance, Barok en Verlichting en van een nog niet eerder vertoonde creativiteit.

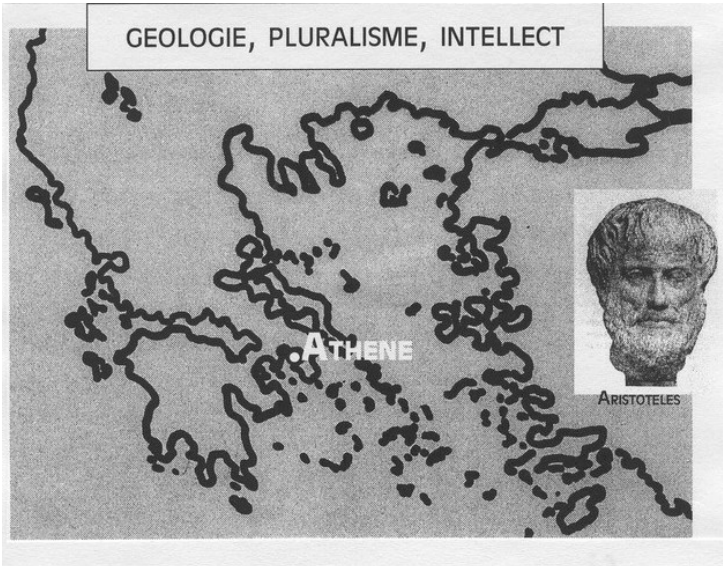
Europa, het christelijk Europa

Het lijkt er dus op dat de weg die Europa gegaan is te maken heeft met vooral geologische en klimatologische omstandigheden, die verhinderden dat er een omvatende eenheidsstaat ontstond met een repressieve heersersklasse, een argwanende priesterklasse en een alle initiatief verstikkende bureaucratie. Laatstgenoemde fenomenen hebben zich in Europa zeker wel voorgedaan, maar niet in die omvang en duur zoals dat elders het geval is geweest. Europa is toch altijd veel meer een veelheid van onderling handel drijvende, concurrerende en eigenzinnige samenlevingen geweest, gescheiden door bergen en rivieren en met de zee rondom, uitnodigend tot verre reizen, avonturen en ontdekkingen. Dat heeft ertoe geleid dat meer dan elders - en ten koste van vele oorlogen en vaak evenzo gruwelijke sociaal-maatschappelijke omwentelingen - de analytische vermogens tot ontwikkeling zijn gekomen.

Dit alles is echter ook een proces geweest dat geleidelijk aan, in de toenemende samenwerking met de reeds aanwezige synthetische vermogens, het creatieve bewustzijn tot groter ontwikkeling heeft gebracht dan elders. Een creativiteit die blijkt uit de enorme ontwikkeling in kunst en filosofie, wetenschap en techniek, en die gegeneerd wordt door een toenemend ontwikkelde samenleving met zwaartepunten in personen als Leonardo da Vinci, Bramante, Bach, Michelangelo, Mozart, Shakespeare, Rembrandt, Hegel, Kant, Newton, Faraday enzovoort. Heel globaal gezien zou je kunnen zeggen dat wat betreft vrijheid en gebondenheid, individu en collectief, democratie en despotisme vooral in Europa het accent steeds meer op het eerste deel van deze begrippenparen is komen te liggen. Terwijl de oude historische rivierbeschavingen veel meer het karakter van het laatste verkregen en vasthielden. Tekenend hiervoor is ook de ontvankelijkheid voor bepaalde ideeën. Reeds het vroege Europa van de tijd van Karel de Grote, ± 800 na Christus, was een vruchtbare bedding voor analyse-dominante ideeën en mentaliteit. Het waren ideeën die zich in een andere tijd of ruimte, maar in gelijksoortige omstandigheden en geest ontwikkeld hadden. Zoals de hierboven omschreven Griekse en Romeinse ideeën en uiteraard ook de joods-christelijke ideeën.

⁴⁶ Zie: Robrecht Boudens, Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk, Altiora-Averbo-de, Kok-Kampen, p. 80.

In het volgende artikel wil ik graag nader ingaan op de laatstgenoemde groep van ideeën. Mijn indruk hierbij is dat met name het joods-christelijke gedachtegoed van beslissende betekenis is geweest voor de ontwikkelingsgang van Europa. Immers, veel meer dan de Griekse rationaliteit en het Romeinse organisatietalent hebben het Oude en het Nieuwe Testament de hartstocht en dadendrang gewekt van de Europeanen.

**Hernando de Soto: HET MYSTERIE VAN HET KAPITAAL - WAAROM
KAPITALISME ZO'N SUCCES IS IN HET WESTEN, MAAR FAALT IN
DE REST VAN DE WERELD - Uitg. Het Spectrum 2000 - f 39,50**

Henk Hogeboom van Buggenum

De Peruaanse econoom Hernando de Soto schrijft met een groep van honderd wetenschappers jarenlang onderzoek te hebben gedaan naar de bezitsverhoudingen in de ontwikkelingslanden en in de voormalig communistische landen. Hij heeft daarbij onomstotelijk aangetoond, dat de grote massa van de armen in die landen over veel meer bezit beschikt dan men geneigd is aan te nemen. Dit bezit wordt echter slechts erkend door de mensen uit de onmiddellijke omgeving. Het is met andere woorden niet geregistreerd, niet formeel gelegaliseerd. Dat laatste nu is van essentiële betekenis. Immers, alleen op grond van fundamentele eigendomsrechten is het mogelijk crediet, d.w.z. vertrouwen te krijgen. Alleen bij credietwaardigheid kan bezit in kapitaal worden omgezet. Het is verkeerd te denken, dat kapitaal synoniem is met het loutere bezit van bijvoorbeeld grond, huis of geld. Kapitaal is het vermogen om te scheppen, te produceren, een meerwaarde te creëren. Op grond en huis kan men immers pas een lening krijgen als deze officieel kadastraal zijn beschreven in een voor iedereen geldig systeem van eigendomsrechten.

Het hele boek draait om de centrale vaststelling, dat de armen heel wat bezitten, maar desalniettemin ondergekapitaliseerd zijn. Zij hebben hun bezit niet kunnen legaliseren. Hun bezit leeft niet, is niet creatief te maken, is met andere woorden dood kapitaal. Van de vijf miljoenensteden Caïro, Lima, Manila, Mexico City, Porto Prince en omgeving werd de hoeveelheid dood kapitaal in tabellen afgedrukt. Het beeld is onthutsend duidelijk. Eén voorbeeld: In Caïro beschikken de armen over 241,4 miljard Am. dollar aan dood kapitaal. Dit is 6 keer de waarde van alle spaargelden en termijndeposito's bij de banken van Egypte, 30 keer de marktwaarde van de 746 bedrijven die aan de beurs van Caïro staan genoteerd, 55 keer de waarde van alle directe buitenlandse investeringen in Egypte tot 1996 en 116 keer de waarde van de staatsbedrijven die tussen 1992 en 1996 zijn geprivatiseerd. Daarover beschikken die armen, maar ze kunnen er niets mee, want het is informeel bezit. 92 % van alle bezittingen zijn niet zodanig beschreven, dat zij als informatie voor gemeenten, planologen, investeerders, credietverleners, banken, posterijen en andere bedrijven toegankelijk zijn.

Hoe dat komt? Daarvoor is slechts één oorzaak. Deze is voor alle continenten waar de onderzoekers hun oor bij de armen zelf te luisteren legden in wezen hetzelfde. De formele sector wordt gevormd door een rijke bovenlaag, die via advocaten, notarissen, accountants en andere juridische adviseurs hun belangen veiligstellen in de wirwar van bureaucratische regelgeving. De onderzoekers stelden dat vast door de rol aan te nemen van gewone burgers en na te gaan in hoeveel stappen iets bepaalds kon worden gelegaliseerd. Daarbij bleek, dat

bijvoorbeeld op de Filippijnen gemiddeld een weg van 168 stappen gedurende 13 tot maar liefst 25 jaar moest worden afgelegd om het bezit van een huis te laten registreren. In Egypte waren 77 stappen langs 31 kantoren nodig voor een bouwvergunning. Op Haïti duurde het 4.112 dagen na 111 bezoeken aan instanties voor een officieel verkoopcontract. Het zijn slechts enkele van de vele voorbeelden van complexe eigendomswetgeving. Deze slopende rechtsgang dwingt mensen tot illegaal, informeel handelen. Een cultuur met een overwegend arme bevolking laadt daarmee bovendien het odium op zich van inferioriteit.

De oorzaak van armoede is echter beslist niet te vinden in de *cultuur* van een volk. Daarover laat de schrijver geen twijfel bestaan. Aan de hand van de geschiedenis van de Verenigde Staten, die 150 jaar geleden ook een Derde-Wereldland waren, laat Hernando de Soto zien, hoe eigendomsrechten in het Westen tot stand kwamen. Vrijwel niemand realiseert zich, dat deze in Europa een relatief recent fenomeen zijn, veelal niet ouder dan ± 200 jaar. In de meeste Westerse landen zijn de belangrijkste eigendomshervormingen nog maar een eeuw geleden voltooid. In Japan zelfs pas 50 jaar geleden. Als we op deze ontwikkeling terugkijken, zien we dat het hier geen kwestie van technologische aard betrof, maar dat het een zaak was van geleidelijke aanpassing. Enkele verlichte geesten gaven daartoe de aanzet. Op hun initiatief werden wetten die onzinnig waren telkens een beetje meer aangepast. Zo kwam van lieverlee een einde aan een praktijk van het informeel handelen, dat een groot deel van de bevolking van de welvaart uitsloot. Er was eerder sprake van een onbewuste evolutie dan van bewuste planning.

Het is nieuw, wat de schrijver zichtbaar maakt. Namelijk, dat de oorzaak van armoede in driekwart van de wereld thans grotendeels gelegen is in de eigendomswetgeving. Hoe nieuw, bewijst het feit, dat hijzelf met zijn instituut van wetenschappers nauwelijks organen in de wereld kon vinden, die zich met deze problematiek bezighouden. Wat de Peruaanse econoom duidelijk stelt is: De armen zijn het probleem niet, zij zijn juist de oplossing voor het probleem. Men zou zich meer moeten openstellen voor hun gebruiken, voor hun capaciteiten, hun zienswijze, hun wensen en de door hen al gevonden wegen om deze te realiseren. Met andere woorden: men moet vanonderop (bottom-up) de weg vergemakkelijken om hun oplossingen te legaliseren, zodat zij hun bezit via enkele stappen tot kapitaal kunnen maken. Hun energie, die nu nog slechts gericht kan zijn op overleven (en die dus gezien hun omstandigheden enorm moet zijn!), kan het land tot welvaart brengen. In het Westen gebeurde dit niet zo lang geleden ook via de invoering van betere eigendomswetgeving. Er is in dat opzicht geen sprake van enig cultureel verschil tussen ons en andere volkeren.

Kunnen wij in het Westen rustig afwachten totdat de regeringen van ontwikkelingslanden tot het inzicht komen, dat zij zich moeten spiegelen aan onze eigendomswetgeving? Bij de huidige snelheid waarmee het Westers kapitalisme zich over de wereld uitbreidt, is dat niet in ons belang. Immers, door de moderne

media wordt het tot in de armste sloppenwijken duidelijk hoe groot de invloed van het Westers kapitalisme is op regeringen en de elites van hun landen. Met de nog steeds toenemende kloof tussen arm en rijk nemen ook de frustraties toe. En Hernando de Soto, die zelf uit een Derde-Wereldland komt, kan dan ook schrijven:

"Intussen moet het nog steeds doordringen tot de bouwers van de globalisering, arrogant en dronken als ze zijn na hun overwinning op het communisme, dat hun macro-economische hervormingen niet voldoende zijn. Vergeet niet dat globalisering plaatsvindt, omdat ontwikkelingslanden en voormalige communistische landen hun eens afgeschermd economieën openen, hun munteenheden stabiliseren en regelgeving opstellen om de internationale handel en investeringen te stimuleren. Dat is allemaal heel mooi. Maar wat minder mooi is, is dat men bij deze hervormingen aanneemt dat alle burgers al geïntegreerd zijn in het juridische systeem en hun bezit kunnen gebruiken in een open markt. Maar dat is niet zo. De meeste mensen kunnen niet meedoen in een expanderende markt omdat ze geen toegang hebben tot een juridisch systeem van eigendomsrechten. Zolang het bezit van de meerderheid niet goed is vastgelegd en in kaart is gebracht door een eigendomsbureaucratie is het onzichtbaar en onvruchtbaar in de markt.[...] De kapitalistische landen hebben het gereedschap van hun markteconomie bedacht voor landen waar de wet gesystematiseerd is, waar de burger omvattende systemen voor eigendomsrechten en efficiënte monetaire instituties en investeringsinstrumenten ter beschikking staan - maar dat is in deze landen niet het geval. Het is een feit dat teveel beleidsmakers het globaliseringsproces vanaf hun Olympus bekijken [...] Ze vergaten dat mensen de echte dragers van verandering zijn. Ze vergaten naar de armen te kijken[...] Economische hervormers hebben het thema bezit voor de armen overgelaten aan het conservatieve juridische establishment, dat niet geïnteresseerd is in het veranderen van de *status quo*. Het bezit van de meerderheid van hun burgers is daarom dood kapitaal gebleven dat vastzit in de informele sector. Dat is de reden waarom de voorstanders van globalisering en een vrije markt steeds vaker gezien worden als zelfingenomen verdedigers van diegenen die de glazen stolp domineren[...] In het Westen leven zij die het systeem niet aanvaarden in kleine 'enclaves van armoede'. Ellende in ontwikkelingslanden en de voormalige communistische landen is echter niet beperkt tot enclaves; het komt door de hele maatschappij voor. De enige enclaves, die daar bestaan zijn de enclaves van rijkdom[...] Maar informatie en communicatie worden steeds algemener, zodat de armen steeds meer kennis krijgen over wat ze niet hebben waardoor de bitterheid over de juridische apartheid wel moet groeien. De mensen buiten de glazen stolp zullen tegen de *status-quo* gemobiliseerd worden door mensen met een politieke agenda die gebaseerd is op onvrede." (uit: p 214-217)

Dat is een gevaar dat de mensheid als geheel bedreigt. Het is dan ook goed, dat door dit boek wordt gesignaleerd in welke richting er naar oplossingen moet worden gezocht. Voor alle organisaties die werkzaam zijn op het gebied van ontwikkeling en voor alle geïnteresseerden daarin is het boek dan ook een 'must'.

De Club van Rome en de nieuwe wereld

Hans R. Vincent

I Inleiding

In 1972 is in opdracht van de Club van Rome een rapport verschenen, geschreven door Dennis Meadows e.a. Dit rapport, *De grenzen aan de groei*, heeft wereldwijde gevolgen gehad voor het denken over grondstoffen en milieu. Daarna is een groot aantal vervolgrapporten gepubliceerd, die minder aandacht en invloed hebben uitgeoefend. De studie van Meadows e.a. is in 1992 herhaald op basis van de nieuwe gegevens. De conclusie is niet veranderd: er moeten drastische maatregelen genomen worden t. a. v. het gebruik van grondstoffen, de milieuvervuiling en de groei van de wereldbevolking. Gebeurt dit niet, dan kan in de loop van deze eeuw de ineenstorting van de wereldsamenleving verwacht worden.

Bij de Club van Rome zijn een Europees centrum en 24 nationale *associations* aangesloten. In Nederland is dat de Erasmus Liga, de *National Association for the Club of Rome*. Deze heeft in haar bijna dertigjarig bestaan vele bulletins op persoonlijke titel gepubliceerd, lezingen georganiseerd, enkele conferenties gehouden (waaronder de conferentie *Gaat moeder aarde naar de maan?*), een boek gepubliceerd onder redactie van H.C. Blauwkuip *Opties voor de toekomst* en een Millenniumverklaring opgesteld.

Er zijn ook studies met een vergelijkbaar doel door anderen verricht, zoals het rapport samengesteld in opdracht van de Verenigde Naties *Our common future* o.l.v. Brundtland, klimaatrapporten en *The Earth Charter* van de Earth Charter Commission, waarin o.a. Michael Gorbatsjov en Ruud Lubbers zitting hebben. De studies geven veel informatie over de feitelijke en verwachte ontwikkelingen op ecologisch en economisch gebied, maar soms ook over demografische, militaire en technologische ontwikkelingen.

II Probleemgebieden

Sedert de publicatie van het oorspronkelijke Meadows-rapport zijn er talloze maatregelen genomen om het grondstoffenverbruik te beperken en het milieu te sparen. Die maatregelen hebben slechts beperkt effect gesorteerd. Dat komt omdat er weliswaar betere en milieuvriendelijkere technieken zijn ontwikkeld, maar daarnaast is ook de totale productie van goederen en diensten sterk toegenomen. Daarom worden de grondstoffen nog steeds in snel tempo opgebruikt. Het terugdringen van de uitstoot van de broeikasgassen heeft onvoldoende resultaat, met name door de onwil van de huidige regering in de VS. Bovendien is binnen de Club van Rome duidelijk geworden dat er naast de ecologische problematiek ook

andere maatschappelijke probleemgebieden bestaan met grote gevaren voor de wereldsamenleving, zoals:

- de problemen van de dictaturen en van de handhaving van de mensenrechten,
- de ongelijke verdeling van de rijkdom, zowel in de wereld als geheel, alsook binnen nationale en regionale eenheden,
- de voortdurende militaire dreiging ten gevolge van ideologische, religieuze, nationale en etnische conflicten en de daarmee samenhangende bewapening,
- de gewelddadige conflicten binnen en tussen staten en het optreden van vluchtelingenstromen ten gevolge daarvan,
- wereld, nationalisme en fundamentalisme in andere delen van de wereld.

Deze problemen spelen zich veelal lokaal af, maar de oorzaak ligt mede in de ontwikkeling van economische, ecologische, technologische, culturele en politieke processen die een mondiaal karakter dragen. Er zijn vele conferenties op nationaal, regionaal (bovennationaal) en mondiaal niveau aan deze problemen gewijd. Nationale staten en ook internationale organisaties houden zich op regeeringsniveau met deze problemen bezig. Het optreden van de *non-governmental organisations*, de N.G.O.'s, zoals Greenpeace, Milieudefensie, Amnesty International, is een relatief nieuw verschijnsel. Er worden ook wetenschappelijke studies verricht. Er is een grote hoeveelheid informatie beschikbaar, die ook wordt gebruikt voor onderzoek, planning en beleidsvoering op de nationale niveaus, zoals de ecotax en de ontwikkelingshulp. Het aantal integrale studies over de onderlinge relaties en patronen van samenhang van deze processen is nog zeer beperkt. Een integrale beleidsvoering op mondiaal niveau is evenmin van de grond gekomen. Het ontbreekt zowel aan de benodigde kennis als aan de maatschappelijke structuren ervoor.

III Naar nieuwe doelstellingen

Het zal duidelijk zijn dat er nieuwe maatschappelijke structuren samenhangend met nieuwe maatschappelijke doelstellingen noodzakelijk zijn om genoemde problemen tot oplossing te brengen. Omdat er in de tijd van de globalisering geen politieke, economische, ecologische, sociale of culturele eilandjes bestaan, zal de realisering van die structuren en doelstellingen betrekking hebben op het wereldsysteem als één geheel. Er is in vele internationale organen een hoge mate van overeenstemming, dat dit een systeem zou moeten zijn dat wordt gekenmerkt door de volgende doelstellingen:

- ❖ duurzaamheid,
- ❖ democratie en mensenrechten,
- ❖ sociale rechtvaardigheid,
- ❖ conflictbeheersing
- ❖ culturele ontwikkeling.

1. Duurzaamheid.

Het is bekend, dat de fossiele energie- en grondstoffenvoorraden op basis van het huidige verbruikspatroon binnen een zeer beperkte tijdsduur zijn uitgeput. Bovendien leidt het gebruik van de fossiele bronnen tot het broeikaseffect, dat zijn ongewenste klimaatveranderingen, zoals de toename van stormen, overmatige neerslag, de stijging van de zeespiegel met als gevolg overstromingen van de rivierdelta's en van de kustgebieden, een toename van perioden van hitte en droogte met als gevolg misoogsten en erosie van grote gebieden vruchtbaar land. Meadows geeft in zijn wereldmodel aan onder welke algemene voorwaarden een voortbestaan van de mensheid op langere termijn mogelijk is. De beperking van het gebruik van grondstoffen is de eerste voorwaarde. Dat kan alleen door een "stabilisatie van de omvang van de bevolking en van de industriële productie in combinatie met technologische oplossingen".

Stabilisatie van de bevolkingsomvang heeft in de verschillende regio's een geheel andere betekenis. In sommige gebieden (Europa, Rusland) is juist een bevolkingsgroei nodig, in andere (Azië, Zuid-Amerika) een sterke afname van de bevolking. Dit laatste impliceert zeer ingrijpende maatregelen ter regeling van de geboorte.

Stabilisatie van de industriële productie, ofwel beëindiging van de economische groei, veronderstelt een totale verandering in de structuren en doelstellingen van de bestaande samenlevingsvormen. Ook hier geldt de noodzaak van regionale differentiaties: in de rijke landen is een negatieve groei nodig, welvaartsafname dus en in de arme landen is economische groei juist wel noodzakelijk.

De technologische oplossingen betreffen vooral hergebruik van materialen en een drastische overgang naar schone energiebronnen, zoals zonne-energie, wind-energie, energie uit waterkracht en uit biomassa. Onder deze condities zijn er aan het eind van de 21^e eeuw nog voldoende energiebronnen aanwezig en neemt het gevaar van klimaatverandering af.

2. Democratie en mensenrechten

Een gezond wereldsysteem is gebaseerd op vormen van democratische besluitvorming binnen diverse territoriale eenheden. Daarbij kan men een indeling maken naar niveaus, zoals lokaal, nationaal, regionaal en mondiaal. Op elk niveau vinden procedures van besluitvorming plaats, waarbij het subsidiariteitsprincipe in acht genomen wordt. Dat wil zeggen dat het hogere niveau in staat moet zijn de problemen op te lossen die niet op de lagere niveaus opgelost kunnen worden. De vormen van democratische besluitvorming zullen niet overal hetzelfde zijn. Op de lagere niveaus is directe democratie wenselijk, op de hogere niveaus systemen met afvaardiging.

Speciale aandacht zal moeten uitgaan naar de rechten van de etnische minderheden, met name indien die zijn gevestigd in meer afgebakende geografische

gebieden, zoals de Palestijnen, de Tibetanen, de Indianen en de Koerden. Voor hen zal er een hoge mate van zelfbestuur moeten komen. Tot een gezond democratisch bestel behoort ook de handhaving van de mensenrechten, d.w.z. het respect voor de waardigheid van de individuele mens in de vorm van de bekende vrijheden, zoals de vrijheid van vergadering en van meningsuiting.

3. Sociale rechtvaardigheid

De neoliberale marktgerichte industriële productiewijze, zoals wij die momenteel in de westerse wereld kennen, leidt tot grote ongelijkheid in kapitaalbezit en in inkomen. Dat geldt zowel voor staten en bedrijven als voor personen. Rijke landen worden steeds rijker, kapitaalkrachtige bedrijven worden steeds groter, topmensen uit het bedrijfsleven hebben hoge inkomens en vergaren aanzienlijke hoeveelheden kapitaal, maar de arme landen en de lage inkomensgroepen worden er niet beter van. Ook binnen de armere landen is er grote ongelijkheid in bezit en welvaart. Voorts circuleren er aanzienlijke hoeveelheden kapitaal met speculatieve doeleinden en er treden voortdurend financiële crises op.

Een rechtvaardige verdeling van bezit en inkomen zowel tussen staten en bedrijven als tussen personen is gewenst. Het streven naar sociale rechtvaardigheid in de relaties tussen staten en bedrijven alsook daarbinnen zal een hoge prioriteit moeten krijgen.

4. Conflictbeheersing

Gewapende conflicten kosten niet alleen aanzienlijke financiële middelen, maar ook veel mensenlevens. Conflicten leiden tot vluchtelingenstromen met alle gevolgen daarvan. Bovendien legt de voortdurend bestaande mogelijkheid van oorlog, burgeroorlog en terrorisme een beslag op de algemene financiële middelen die voor betere doeleinden gebruikt kunnen worden. Verder blijven de A-, B-, en C-wapens een ernstige bedreiging vormen door gewelddadige acties met de mogelijkheid van massale catastrofes. Een goed systeem van conflictregulering veronderstelt het bezit van een gering wapenarsenaal in handen van de nationale staten en van regionale organisaties van staten. Daarboven staat een mondiaal gezag dat beschikt over de middelen en de bereidheid om in conflicten in te grijpen en/of deze te voorkomen.

5. Culturele ontwikkeling

Het huidige dominante patroon van normen, waarden en doelstellingen in de westerse wereld is in hoge mate bepaald door een materialistisch-hedonistische oriëntatie, leidend tot overmatig consumentisme. Deze hangt samen met de neoliberale samenlevingsstructuur. Daarnaast spelen ook humanistische waarden, gericht op democratische besluitvorming, mensenrechten, maatschappelijke vrijheid, gelijkheid en zelfontplooiing een belangrijke rol.

In andere delen van de wereld hebben nationalistische, religieuze en ideologische waardenpatronen een overheersende positie. In een aantal gevallen is sprake van

fundamentalistische stromingen. Er zal een vorm gevonden moeten worden, waardoor het samenleven van groepen op basis van culturele verschillen mogelijk is. Die consensus zal tot uiting moeten komen in de institutionele structuren van de nationale, regionale en mondiale samenlevingsvormen. Tot de nieuwe doelstellingen behoort de verbreiding van normen, waarden en doelstellingen, die gebaseerd zijn op humanistische, ecologische en culturele waarden: menselijke ontplooiing, natuurbescherming, ontwikkeling van culturele tradities en respect voor culturele verschillen.

IV Een nieuwe wereld

Het zal ieder duidelijk zijn dat de genoemde doelstellingen binnen de huidige maatschappelijke structuren en daarmee samenhangende cultuurpatronen niet bereikt kunnen worden. Er zijn dan ook nieuwe, rationele en integrale, maatschappelijke structuren en cultuurpatronen op de diverse niveaus van samenleven noodzakelijk. Enkele kenmerken daarvan zijn de volgende:

1. Mondiale politiek

De politieke machten worden - ondanks op gang zijnde processen van samenwerking - gekenmerkt door een te beperkte werkingssfeer binnen de nationale en/of regionale eenheden. Ik denk dat er nieuwe, versterkte bestuursvormen op de diverse niveaus nodig zijn, met name ook mondiaal. Zo'n integrale politieke structuur impliceert een nieuwe politieke orde die tot taak heeft de grote wereldproblemen, zoals die van oorlog, burgeroorlog, massamoord, bewapening, criminaliteit, massale armoede, natuurrampen en van vernietiging van het milieu op te lossen.

Daartoe moet er in de eerste plaats een *wereldgezag* komen, dat verantwoordelijk is voor de genoemde problemen, voor zover die op het lagere niveau niet oplosbaar zijn. Voorwaarde voor een goed functionerend bestuur op wereldniveau is de democratische controle, waarbij we uit praktische overwegingen niet moeten denken aan een systeem met politieke partijen en rechtsstreekse verkiezingen. We kunnen wel denken aan een indirecte afvaardiging naar een wereldparlement en aan een wereldregering samengesteld uit vertegenwoordigers van (groeperingen van) nationale staten.

Een wereldregering zou in hoge mate moeten beschikken over de middelen, die de oplossing van de conflicten en problemen kunnen bewerkstelligen. Dat betekent het gebruik van een militair apparaat en van voldoende financiële en juridische machtsmiddelen. Ook goed uitgeruste wetenschappelijke instituten zijn onmisbaar ter voorbereiding van het beleid op wereldniveau.

Het militaire apparaat is nodig om in te grijpen bij gewelddadige conflicten tussen naties of bevolkingsgroepen, terwijl ook de verwijdering van dictatoriale regimes nodig kan zijn. Financiële middelen dienen ter bestrijding van armoede en ter

bescherming tegen natuurrampen. Een politieel en gerechtelijk apparaat zal oorlogsmisdadigers, terroristen, criminelen en dictators moeten voorleiden en veroordelen. De wetenschap kan integrale modellen maken van de samenhang van politieke, economische, ecologische, sociale en culturele processen, waardoor de beleidsapparaten over de juiste gegevens en efficiënte instrumenten kunnen beschikken.

De volgende bestuurslaag betreft de grote politieke, economische en culturele *blokken van nationale staten*, bij wijze van voorbeeld: Latijns-Amerika, de Verenigde Staten en Canada, West-en Midden-Europa, Oost-Europa, Oost-Azië, Zuid-Azië, de Arabische landen, overig Afrika, Australië en Oceanië. Het zijn deze blokken van nationale eenheden, die de problemen van een andere orde zouden kunnen oplossen. Onder andere die van de voedselvoorziening, van economisch-technologische vraagstukken en van de interne besluitvorming. Ook zij dienen daartoe over de benodigde middelen te beschikken.

Weer andere problemen, zoals die van de inkomensverdeling, de rechtsorde, de regulering van onderwijs en informatie, de bestrijding van de kleinere criminaliteit en van de ruimtelijke ordening behoren meer op *nationaal niveau* thuis.

De culturele instituties, die zozeer het directe, persoonlijke leven van mensen betreffen, zoals het gemeenschapsleven, de taal, alsook de medische en de psychosociale verzorging zouden vooral op *lokaal niveau* georganiseerd kunnen worden. Op die manier worden de verschillen van geloof en levensstijl het beste tot uitdrukking gebracht.

Een goed politiek wereldsysteem bestaat uit een hiërarchie van bestuursniveaus, waarbij elk niveau specifieke taken heeft. Hoe dichter het bestuur bij het individu staat, des te directer is de democratische vertegenwoordiging. De hogere niveaus worden gekenmerkt door meer indirecte democratie. Zo worden zowel de integratie van het bestuur in de gemeenschap alsook de samenwerking van de verschillende bestuursniveaus met elkaar bevorderd.

2. Economische onderschikking

De economische machten ondervinden in de huidige neoliberale westerse samenlevingsstructuur te weinig beperkingen, waardoor schadelijke effecten onvoldoende voorkómen of gecorrigeerd kunnen worden. Er is de noodzaak economische en technologische processen op zodanige wijze te reguleren dat deze binnen de gestelde doelstellingen passen. Een repolitisering binnen de westerse samenleving en met name de versterking van de politieke besluitvorming op de hogere niveaus van bestuur is hiertoe onontbeerlijk. Daarbij dienen we in de eerste plaats te bedenken, dat de economie, dat is de productie van goederen en diensten, dient ter bevrediging van de *menselijke behoeften*. Dat zijn de behoeften aan voeding, huisvesting, kleding, bescherming tegen het klimaat en tegen geologische verande-

ringen. Het huidige maatschappelijke systeem, met name de westerse maatschappijvorm, wordt gekenmerkt door een aanzienlijke productieve overdaad, d.w.z. de productie van volstrekt overbodige goederen en diensten.

Ik kan niet ontkennen, dat dit consumentistische economische systeem in menselijke behoeften voorziet. Maar het is zeer de vraag of deze behoeften, die op rationeel-instrumentele wijze worden bevredigd, vanuit een meer fundamenteel gezichtspunt wel rationeel zijn. Deze vorm van bevrediging komt in de plaats van andere meer essentiële behoeften. Daarom is het nodig te werken aan een nieuw productief systeem, dat is gebaseerd op een fundamentele rationaliteit. Praktisch gezien wil dat zeggen dat de productie gericht wordt op de werkelijke menselijke behoeften in alle delen van de wereld. Die behoeften zijn niet overal gelijk. Er zijn verschillen in klimaat en in geologische omstandigheden en uiteraard moet rekening worden gehouden met groepsgebonden of lokale tradities, die verschillen in levenswijze en dus ook in consumptieve patronen impliceren.

Met economische groei heeft dat alles niets te maken. Dit is een begrip uit de fase van het niet-integrale maatschappelijke denken. De productie van goederen en diensten is vanuit integraal gezichtspunt gerelateerd aan de ecologisch noodzakelijke doelstellingen en aan de fundamentele menselijke behoeften. De dominantie van de reclame – en alles wat daarmee samenhangt – in de media en van de beurzen in de wereld van het geld zijn daartoe uit den boze.

Een bedrijf vervult niet alleen maar productieve functies. Het is ook een *gemeenschap*, waar mensen met elkaar werken en communiceren. Zowel de gedachte dat de machtsposities in een bedrijf worden ingenomen door degenen die over het kapitaal beschikken - zoals in ons westerse systeem - alsook het idee dat alle macht aan de arbeiders zou toebehoren ofwel aan de staat - zoals in de theorie en de praktijk van het communisme aan de orde was en soms nog is - zijn gebaseerd op eenzijdige, niet-integrale uitgangspunten.

Een integraal productiesysteem impliceert dat alle belanghebbenden invloed kunnen uitoefenen op de gang van zaken in het productieproces. Belanghebbenden zijn in de eerste plaats de producenten, de mensen die een groot deel van hun leven werken in productieve functies met ieder zijn eigen verantwoordelijkheid. Dan zijn er de afnemers, die de producten kopen als consumenten of ook als bedrijven die voor verdere verwerking zorgen. Die producten worden ook ergens van gemaakt en daarvoor zorgen de toeleveranciers. Verder is elk bedrijf gevestigd binnen een gemeenschap van mensen, die in dezelfde plaats of regio wonen. Ook is er invloed van het bedrijf op de natuurlijke omgeving. Tenslotte zijn er de kapitaalverschaffers.

Het bestuur van een bedrijf is volgens een integratief gezichtspunt zodanig gestructureerd dat deze groepen de diverse belangen behartigen bij belangrijke beslissingen, zoals die betreffende loonvorming, uitbreiding, inkrimping, investering,

veiligheid, opheffing, fusie en dergelijke. De nadere uitwerking van een dergelijk principe is op diverse manieren mogelijk. Ik noem hiervan slechts de vervanging van de raad van commissarissen door een beheersraad samengesteld uit de bovenvermelde groeperingen. Gezien het belang van de factor arbeid in het bedrijf zou men tevens de bevoegdheden van de ondernemingsraad sterk kunnen uitbreiden. Dat gaat ten koste van de rol van de vakbonden. Ook in een dergelijke structuur moet winst worden gemaakt. Deze wordt dan uitbetaald aan de werknemers, zodat zij direct de resultaten van hun werk ervaren.

Een ander aspect van het integrale denken in het economische leven ligt op meer ideëel niveau. De gang van zaken in een bedrijf wordt nu bepaald door het economische nut. Het bedrijf dat iets beter of iets goedkoper kan produceren wint de concurrentiestrijd. Ik meen dat andere criteria van productie en consumptie belangrijker zijn. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan de mate waarin een bedrijf inspeelt op de traditionele, ethische en esthetische kenmerken van zijn producten. Indien deze in de productie en ook in het consumptief gedrag aan gewicht winnen, gaan we over naar een geheel andere structuur van produceren.

Eén van de gevolgen zal zijn dat we in de consumptieve sector minder te maken krijgen met de mammoetbedrijven, de *multinationals*, die over de hele wereld hun invloed uitoefenen. Het middelgrote en vooral het kleinbedrijf zou daardoor sterk aan betekenis winnen. Voor bepaalde sectoren, zoals de productie van grondstoffen, zullen ook grote bedrijven moeten bestaan. Die worden beheerd door alle groepen die daarin hun belangen hebben, en dan denk ik vooral aan het belang van de bewoners van de regio's, waar deze bedrijven actief zijn.

Gemeenschappelijkheid, traditionalisme, ethiek, esthetiek en lokaliteit zijn de kenmerken van een nieuw productiesysteem dat gericht is op de bevrediging van werkelijke behoeften en op de bescherming van de natuurlijke omgeving.

3. Cultureel bewustzijn

De culturele structuren, zoals die van het onderwijs en de informatie, worden in het westen, maar ook elders in hoge mate bepaald door de dominantie van het economisch denken. Er zal een wereldwijde impuls moeten komen tot verdieping van de oude culturele tradities. In de westerse wereld zijn dat de antieke, de christelijke en humanistische tradities, in andere delen van de wereld de islamitische, hindoeïstische, boeddhistische, taoïstische, Afrikaanse, Indiaanse en andere denkwijzen. Daarnaast zijn er ook nieuwe impulsen van grote waarde, zoals de richtingen van de theosofie, de antroposofie, Krishnamurti, soefisme en de daarop gebaseerde uitwerkingen, die vaak een wetenschappelijke grondslag kennen. Juist in deze bronnen, met name in de richtingen die zoeken naar integratie van religieuze, filosofische en wetenschappelijke uitgangspunten zijn mijns inziens de voorwaarden aanwezig voor nieuwe culturele impulsen.

Er zullen dan ook middelen gevonden moeten worden om het bewustzijn van de grote meerderheid van de bevolking binnen deze doelstellingen tot verdere ontwikkeling te brengen. Het onderwijs en de systemen van informatie kunnen daarvoor gebruikt worden. Verder zijn er speciale plaatsen nodig, die buiten het gewone leven gesitueerd zijn. We zouden dat *Centra voor Zelfreflectie en Integraal Denken* kunnen noemen, een soort kloosters van de nieuwe tijd. Zulke centra zijn eenvoudig van opzet en liggen in een rustige en fraaie omgeving. Zij zijn niet gebonden aan een bepaalde filosofische of religieuze richting en de opzet is niet-autoritair, ondogmatisch en onsektarisch. Het voornaamste doel is de uitwisseling van opvattingen uit de diverse richtingen van het religieuze, filosofische en wetenschappelijke denken, met een gerichtheid op integratie van kennis en ideeën. Van belang is verder dat men er kunstzinnig bezig kan zijn, gesprekken kan voeren, kan studeren en mediteren, en dat men er in contact kan komen met de schoonheid van de natuur. Dat zijn enkele voorwaarden, waardoor het bewustzijn kansen krijgt tot inzicht in zijn eigen inhoud en zijn eigen manifestaties, zodat het zich daarvan, althans voor enkele ogenblikken, kan losmaken. Die momenten van losmaking vormen de sleutel tot de ontdekking van de immense verborgen krachten achter de gemanifesteerde werkelijkheid.

Onderwijs, vorming, filosofie, integraal denken en zelfreflectie zijn de kern-activiteiten, waaromheen zich het gemeenschapsleven in een nieuwe samenleving afspeelt. Een nieuwe wereld, gekenmerkt door een rationale en integrale structuur en door doelstellingen, waarin de creatieve en evolutionaire krachten overheersen is volgens het integrale gezichtspunt het uiteindelijke doel van het menselijk leven op deze planeet. Ik denk dat ook Teilhard de Chardin dit ideaal voor ogen had toen hij zijn ideeën over de noösfeer en het punt omega ontwikkelde.

V De sociale dynamiek

Het is niet zo moeilijk een schema voor een nieuwe, betere, wereld te bedenken. Moeilijker is het de vraag te beantwoorden hoe zo'n maatschappelijke verandering bereikt kan worden. Is het een gewone utopie, een interessant idee dat toch niet realiseerbaar is? Is het een reële doelstelling, die door de oprichting van een nieuwe politieke partij dichterbij gebracht kan worden? Teneinde iets over de realiteitswaarde van dit idee te kunnen zeggen, zullen we ons goed moeten verdiepen in de geschiedenis van de mensheid en in de wijzen waarop grote maatschappelijke veranderingen tot stand gekomen zijn. Ik noem een paar feiten, die daartoe belangrijke informatie kunnen geven. In de eerste plaats kunnen we nagaan welke ontwikkelingen zich feitelijk hebben voorgedaan.

In de loop van de menselijke geschiedenis worden de bestuurseenheden steeds complexer: van de stamsamenleving naar de stadstaat, het koninkrijk, de nationale staat. En gedurende de laatste tweeduizend jaar kennen we zelfs centraal bestuurde

(wereld)rijken. De tendens is duidelijk: de bestuurlijke eenheden worden steeds groter, zoals we nu ook in het moderne Europa kunnen waarnemen.

Ook de machtsstructuren binnen die bestuurlijke eenheden veranderen. De macht van stamhoofden, priesters, koningen en keizers, die soms over magische gezagsvormen beschikten (de god-koning) is verminderd, terwijl die van het volk toeneemt. Het aantal nationale staten dat op democratische wijze wordt bestuurd, is de laatste 50 jaar zeer sterk gegroeid.

Beide processen zijn nog in volle gang, met vooruitgang en ook tijdelijke achteruitgang. Na 1918 is bovendien het inzicht gegroeid dat er een bestuursvorm op wereldniveau moet komen. Daartoe is in 1919 de Volkenbond opgericht en na de tweede wereldoorlog de Verenigde Naties. Het is de taak van de VN te proberen de conflicten tussen naties te beperken, maar deze mist nog voldoende gezag en vooral ook macht om die taak uit te voeren. Een probleem is ook de wijze van samenstelling van haar belangrijkste organen, die niet voldoende democratisch zijn.

Hoe komt die toename van complexiteit tot stand? Waar komen de grote veranderingen vandaan? We kunnen het een en ander afleiden uit gegevens van de mythologie, die in symbolische bewoordingen informatie geven over historische gebeurtenissen. Zo kennen we het bijbelverhaal van de verdrijving uit het paradijs. Dit zou kunnen duiden op een natuurramp, bijvoorbeeld een vulkaanuitbarsting ('de engel met het vlammend zwaard'), die de *homo erectus* verdrijft uit een natuurlijke situatie van overvloed. De mens verspreidt zich over de wereld, moet zich aanpassen aan moeilijke omstandigheden en verkrijgt daardoor kennis ('de boom der kennis'). Een andere bijbelse mythe, die van de zondvloed, stamt uit de Babylonische mythologie. Een soortgelijk verhaal vinden we in vele delen van de wereld, zoals in het oude Griekenland, in Scandinavië, Polynesië en bij sommige indianenstammen. Er zou ook een verband kunnen bestaan met Plato's beschrijving van de ondergang van Atlantis. Deze verhalen verwijzen vermoedelijk naar gebeurtenissen, die te maken hebben met crisissituaties gevolgd door verandering en ontwikkeling. Verondersteld wordt dat de overstromingen het gevolg zijn van het plotselinge smelten van de ijskappen aan het eind van de laatste ijstijd. Dat is ongeveer 10.000 jaar geleden, een periode waarna het eerste begin van het ontstaan van de cultuurmensen en de stedelijke samenleving begint.

Een andere ramp met grote gevolgen is de uitbarsting van de vulkaan Thera in de Egeïsche Zee, omstreeks 1400 v. Chr. Deze gebeurtenis leidde waarschijnlijk tot de ondergang van het Minoïsche Rijk met als centrum Kreta, de eerste belangrijke cultuur in Europa. De Griekse cultuur kreeg daardoor kansen zich te ontwikkelen in datzelfde gebied. Met alle consequenties daarvan voor het latere Europa en voor de huidige maatschappij, wat tot op wereldniveau merkbaar is.

Men kan de gedachte van de samenhang van crisis en evolutie ook toepassen op het ontstaan van de latere maatschappelijke ontwikkelingen op bestuurlijk en technisch gebied. Zo kwamen de grote rijken voort uit veroveringsoorlogen. Rome heeft drie oorlogen moeten voeren met Carthago – de Punische oorlogen – en vele oorlogen met de Midden- en Noord-Europese stammen, totdat dit rijk zijn definitieve vorm kreeg. Spanje heeft Zuid- en Midden-Amerika veroverd, Engeland deed hetzelfde met zijn koloniën in Azië en Afrika, de Verenigde Staten ontstonden na de burgeroorlog en de Sovjet-Unie na de strijd tussen de 'roden' en de 'witten'.

Bekijken we de recente maatschappelijke ontwikkelingen meer wereldwijd, dan blijkt dat de periode van oorlog en vernietiging van 1914 tot ca 1950 (wereldoorlogen, revoluties, burgeroorlogen, massamoorden, economische depressie, koloniale vrijheidsoorlogen) een wereldwijd evolutieproces mogelijk heeft gemaakt. De oude maatschappelijke structuren, die het leven van de 19e-eeuwse mens kenmerkten, zijn afgebroken. Het koningschap, de adel en de kerk die eeuwenlang de maatschappelijke ontwikkelingen hebben bepaald, verloren hun macht. Hetzelfde geldt voor Europa als koloniale wereldmacht.

Door het verdwijnen van oude structuren werden nieuwe ontwikkelingen mogelijk: democratisering, technologisering, welvaartsvermeerdering, kennisvermeerdering, emancipatie van arbeiders, zwarten, vrouwen en niet-westerse volken en vooral de groei van het individuele ik-bewustzijn als belangrijke cultuurkenmerken. Het proces van evolutie van de menselijke soort in zijn nieuwste fase is nog in volle gang. Het is een door niemand bedoeld of gewild proces dat alleen begrepen kan worden, indien het eindresultaat al van te voren vaststaat. Dat wil zeggen dat de 'blauwdruk' er al is. Deze nieuwe stap in de evolutionaire ontwikkeling van de mensheid is nog niet voltooid. De doelstellingen zijn nog niet bereikt, wij zijn nog maar halverwege.

VI Crisis en evolutie

De evolutie is geenszins het resultaat van toevalligheden van welke aard ook. De evolutie van de materie, van de levensvormen en van het menselijk leven en samenleven komt voort uit crisisverschijnselen, leidend tot toenemende complexiteit van reeds aanwezige structuren, meer beheersing van de omgeving en variatie van biologische en psychologische vormen. De uitkomst van die processen ligt van te voren vast. Het zijn de blauwdrukken van de evolutie, die in het verloop van de tijd gerealiseerd worden. Ook Teilhard wees op de samenhang tussen crisis en evolutie.

De ontwikkeling naar een hogere orde van maatschappelijk leven zal dus verlopen via een nieuwe crisis. Dat is jammer, maar ik vrees dat ik geen ander perspectief kan bieden. De vraag hoe die volgende crisis eruit zal zien, is niet bekend. Het kan zijn dat de aarde getroffen wordt door een grote meteoriet of dat er een uitbarsting van een supervulkaan plaatsvindt, een atoomoorlog, rampen ten gevolge van de uitputting van grondstoffen of van de verandering van het klimaat – zoals door Meadows reeds

voorspeld - of ook door de massale verhuizing van massa's mensen. Op dit moment kunnen we niet anders doen dan te proberen de dynamiek in onze maatschappij te behouden door de voorwaarden te scheppen voor het ontstaan van een nieuwe cultuur. Wanneer we nieuwe impulsen van binnenuit of van buitenaf toelaten, kan de altijd aanwezige stroom van het scheppende bewustzijn wegen tot manifestatie van zichzelf vinden. Daartoe zullen wij in onze eigen wereld moeten zoeken naar de kleine zaadjes, waaruit misschien de nieuwe bloemen van structurele verandering en van culturele bloei voort kunnen komen. Die zaadjes zullen eerst door het grasveld van de door het productiesysteem gedomineerde materialistisch-hedonistische cultuur moeten breken, willen ze tot groei en bloei kunnen komen.

Het zal het zaad moeten zijn dat in een krachtige verbinding staat met de bronnen van creatie, en dat zijn de beginselen van vrijheid, waarheid, schoonheid, liefde en rechtvaardigheid en de daaraan ten grondslag liggende Universele Scheppingskracht. Dit zaad zal zeker een komende nieuwe crisis kunnen overwinnen. Ik denk dat vooral de oude - en ook steeds weer nieuwe - religieuze en filosofische impulsen wegen kunnen wijzen naar een bewustzijn dat in staat is tot schepping van een nieuwe samenleving, gebaseerd op de ondeelbare eenheid van mens, cultuur en natuur.

Naast de bovengenoemde literatuur, zie ook:

- Fritjof Capra, *The turning point. Science, society and the rising culture*, London 1983
- A.D.Fokker, *Bij nader inzien. Religieus-humanistische reflecties over mens en wereld*, Best 1995
- Michael Gorbatsjov, *Mijn Rusland. De dramatische geschiedenis van een grootmacht*, Amsterdam 1999.
- Samuel Huntington. *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21^e eeuw*. Baarn 1997
- Pierre Teilhard de Chardin. *Zijn leven, zijn werken en de betekenis van zijn visie op evolutie voor onze toekomst*. Extra-GAMMA nr 5, aug. 2000
- Prof. dr. Jan Tinbergen en prof. mr. Drs. Jan Berkhouwer, *De toekomst van het democratisch socialisme*, Rotterdam 1994
- Hans R.Vincent. *Integraal denken. Vervreemding en de humanisering van arbeid, onderwijs en politiek*, Baarn 1989
- Hans R.Vincent. *Ons wereldbeeld en het integrale denken. Op zoek naar de eenheid van religie, filosofie en wetenschap*, Kampen 2000

**Solowjew 'Übermensch und Antichrist -
Über das Ende der Weltgeschichte' - Herder-Bücherei 1958**
Henk Hogeboom van Buggenum

Onze stichting ontving kort na het verschijnen van de vorige *GAMMA* deze pocket van een van onze lezers. Waarschijnlijk als reactie op de recensie hierin door Godfried Kaphuis van het boek *Siegfried - een zwarte idylle* (p.06). Harry Mulisch vergelijkt in deze roman de verwekking van Christus in Nazareth met die van Hitler in 1888 in Braunau. Ze zijn manifestaties van de Heilige Geest en de Heilloze Ongeest. Mulisch stelt het zo voor, dat Nietzsche in 1888 het eerste slachtoffer werd van deze Ongeest, hetgeen in diens geestelijke aftakeling tot uiting kwam. Solowjew maakte in 1895 kennis met het werk van Nietzsche. Hij onderkende de gevaarlijke genialiteit van dit werk. Voor hem stond het einde van de wereld voor de deur, met de grote strijd tussen Christus en de Antichrist zoals die door de apostel Johannes in de apokalyps wordt geschilderd. Beiden zijn zij 'Übermensen', maar ze onderscheiden zich in de richting van hun handelen. Bij de antichrist is dit schijnbaar gericht op het welzijn van de wereld, de naasten. Maar schijn bedriegt. In werkelijkheid staat diens ego centraal. Aan de hand van talrijke essays en brieven wordt in dit boekje duidelijk hoe Solowjew (1853-1900) de toekomst van het christendom en de wereld zag. Hoogtepunt erin vormt zijn *Kurze Erzählung vom Antichrist* (p. 100-133), die destijds in Rusland tot de meest gelezen en bediscussieerde werken van de literatuur behoorde. Het is erg verleidelijk om Solowjew te zien als een profeet van de historische gebeurtenissen, die zich in de twintigste eeuw hebben voltrokken. Zeker als hij het heeft over een Verenigd Europa na een periode van wereldomspannende oorlog. Toch raken we daarmee niet aan de essentie van zijn werk. Wat waardevol blijft is de kracht van zijn positieve visie op de geschiedenis. Immers, volgens Solowjew is deze een vervolmakingsproces: Het goede groeit tegelijk met de mogelijkheid om het kwaad tot stand te brengen. Een proces van chaos naar harmonie. Het valt op, dat Solowjew al in 1899 o.a. in zijn essay *Die Idee des Übermenschen* (p.74-85) een verbinding legt tussen de fysieke vorm van levende wezens en hun psychische ontwikkeling. Ik citeer: "Also bedurfte es einer langen Reihe neuer leiblicher Organismen, die die Bedingung der Möglichkeit des Wachstums des inneren psychischen Lebens waren. [...] Die menschliche Form ist fähig, Form der vollkommenen All-Einheit oder der Gottheit zu werden." (p.81). Het is dan ook geen wonder, dat Teilhard de Chardin met Solowjew in verband gebracht is⁴⁷.

Misschien zijn er lezers, die ons iets meer in *GAMMA* over Solowjew al of niet in relatie met de evolutieer van Teilhard de Chardin willen vertellen.

⁴⁷ Pflieger, Karl *Von Solowjew zu Teilhard de Chardin*. In: *Die verwegenen Christozentriker* (Freiburg, Herder 1964) S. 143-174 en Truhlar, Karl Vladimir S.I. *Teilhard und Solowjew. Dichtung und religiöse Erfahrung*, Freiburg- München (K.Alber) 1966 8° 116

**HERMAN VAN ERP⁴⁸: MORAAL, GELUK EN
VERANTWOORDELIJKHEID**

**Een filosofisch onderzoek naar de betekenis en het object van morele
verplichting – Uitg. Van Gorcum, 2000, 220 p.
*Henk Hogeboom van Buggenum***

Dit boek is een algemene inleiding in de wijsgerige ethiek. Verschillende typen ethiek komen dan ook aan de orde. Vanuit de plichtsethiek van Kant worden deze belicht. Een hachelijke zaak wellicht in een tijd, waarin iedereen eerder de mond vol heeft van rechten dan van plichten. En temeer, als men bedenkt, dat ook bij filosofen de plichtsethiek eerder een steen des aanstoets is dan nog met instemming wordt behandeld. De lezer van ons blad mag zich dan ook afvragen, wat de link is die van hieruit met het werk van Teilhard de Chardin kan worden gelegd. Ik hoop dat hieronder duidelijk te maken.

Kant formuleerde zijn ethiek in zijn werk *Die Praktische Vernunft*. Met het woord *praktisch* wil Kant natuurlijk zeggen, dat hij zich hier als filosoof inlaat met de alledaagse werkelijkheid, de praktijk van ons handelen. Wij zouden onze handelwijze dus kunnen baseren op de grondslagen die hij in zijn ethiek ontwikkelt. Het instrument waarmee de juistheid van onze beslissing tot daden of het nalaten ervan wordt getoetst is volgens de titel van Kants werk *die Vernunft*, het logisch denkend verstand, de rede. Dat filosofen dit werk plichtsethiek noemen, komt doordat bij Kant de rede een *categorische imperatief* uitspreekt. Dat wil zeggen op besliste toon beveelt of verplicht zij ons tot handelen of nalaten. "*Du sollst...*" luidt het streng: "Het is je plicht..."

Dat bevelerige roept bij ons nare associaties op. We denken dan al gauw aan het 'Befehl ist Befehl' uit de nazitijd, of meer persoonlijk aan autoritair optredende opvoeders, leraren of bazen. Een tijdgenoot van Kant, de Duitse dichter Schiller, had al bezwaar tegen dit rigoreuze denken in plichten. Ons handelen, zegt hij, zou uit neiging moeten gebeuren. We zouden naar evenwicht in onszelf moeten streven, zodat we het gewoon fijn gaan vinden om onze plicht te doen. Hij miste in Kants verstandsbeslissingen het gevoel, m.a.w. hij vond dat het evenwicht zoek was. Mensen laten zich immers niet altijd door het verstand leiden, kunnen ook intuïtief best het goede doen.

Het bovenstaande geeft al aanleiding tot veel vragen. Van Erp behandelt deze tot op de kern. Centraal staat natuurlijk hoe we kunnen weten wat 'het goede' is en 'wat onze plicht'. Kant laat daarover geen twijfel bestaan. Iedere mens voelt dat in geweten haarfijn aan, zegt hij. Het geweten geeft dan ook richting aan datgene, wat het verstand uiteindelijk aan de wil oplegt. De wilsbeslissing tot handelen

⁴⁸ Herman van Erp doceert ethiek en sociale wijsbegeerte aan de KUB. Eerder verschenen van hem *Het kapitaal tussen illusie en werkelijkheid* (over Karl Marx), *Mensen en macht* en *Het politieke belang*

(*maxime*) moet nu volgens Kant altijd zo zijn, dat deze voor iedereen in dezelfde omstandigheden zou gelden. Van Erp laat in zijn betoog zien hoe het intuïtieve, het gevoelselement, bij Kant op deze wijze harmonisch samenwerkt met de ratio, de rede. Kant heeft volgens hem het imago van kil en rigoreus denker niet geheel verdiend. Voor zijn rechts- en deugdenethiek zou meer aandacht moeten komen.

Hiervoor zijn allerlei redenen. Een eerste is al, dat veel religies de gulden regel van de ethiek onderschrijven, die Kant met zijn *maxime* verwoordt. In het christendom luidt dit *maxime*: "Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet". Of positief geformuleerd: "Hebt uw naasten lief gelijk uzelf". Daarop is filosofisch heel wat af te dingen. Dat doet Kant dan ook. Van Erp geeft daarvan wat voorbeelden. Zo zal een masochist voor zichzelf het tegenovergestelde willen van wat de meesten van ons verlangen. Zijn handelen kan m.a.w. niet tot algemene wet verheven worden. Wiens handelen dan wel? En welk handelen? Voor een deel is dat vastgelegd in wetsregels. De rechtsethiek waarop die berusten schrijft een strikte nakoming voor. Maar soms is de wet strijdig met ons geweten: De deugdenethiek kent een wijdere interpretatie van 'het goede' dan de rechtsethiek. Beide kunnen met elkaar conflicteren. Vaak moeten we kiezen voor het minst kwade van twee of meer mogelijkheden. Van Erp signaleert deze moeilijkheid als een *probabiliteits*strijd die de filosofen al heel lang bezighoudt. Wat de meeste waarschijnlijkheid (*probability*) heeft om juist te zijn, zou dan moeten worden gekozen.

Teilhard de Chardin kwam mij herhaaldelijk in gedachten bij het lezen van dit soort redeneringen. Ik vroeg mij af, wat zo'n ethiek bijdraagt aan het richtingsgevoel van de besluitvormers in onze maatschappij. Lezen ze zo'n ingewikkeld betoog *überhaupt*? Of is dit alleen bedoeld voor vakgenoten, die deze theorieën telkens in beperkte kring doorgeven, bijschaven, bekritisieren en veranderen? Anders gezegd: Hebben deze filosofen eigenlijk wel invloed op de praktijk van ons handelen en in hoeverre?

Het antwoord op deze vraag moet mijns inziens luiden: Zij hebben wel degelijk invloed. Deze is echter niet meetbaar, net zo min als de invloed die u en ik op onze omgeving uitoefenen. Teilhard de Chardin benadrukt de belangrijkheid van iedere mens. Wij allen dragen verantwoordelijkheid voor de voortgang van de evolutie. Van Erp maakt ons duidelijk hoe wij op onze verantwoordelijkheid via ons geweten worden aangesproken.

Van Erp benadrukt de stelling van Kant dat de mens in eerste instantie door het 'geweten' zich bewust wordt van wat hij eigenlijk verplicht is te doen (*tun soll*). De mens, geconfronteerd met de complexe wereld van de verschijnselen, ervaart een schok, een appèl: zijn geweten spreekt. Onzeker wat te doen grijpt hij naar het instrument, dat hem meer zekerheid kan verschaffen: de rede. Daarmee analyseert hij de werkelijkheid zoals die in zijn verschillende impulsen op hem af komt en

neemt een beslissing. De rede kan echter niet alle omstandigheden volledig en ineens overzien. Onze beslissingen blijven daarom altijd enigszins gebrekkig. Naarmate de mens zich bewuster wordt van wat er allemaal in de hem omringende werkelijkheid speelt, wordt de analyse van de rede scherper. Het 'geweten' houdt ons wakker. Steeds geeft het ons impulsen om ons gedrag bij te stellen. Van Erp noemt in dit verband uitvoerig de joodse filosoof Levinas. In het denken van Levinas is het 'het gelaat van de ander', dat het geweten in werking stelt.

Bij Teilhard de Chardin heeft 'de ander' een relatie met het totale goddelijke bewustzijn. Via de ander doet God een beroep op ons om ons in het bewustzijn te verenigen. God is de attractor, de aantrekkende kracht, de *vis ab ante*. Anders dan Kant en Levinas - en in hun spoor dus Van Erp - was Teilhard geen filosoof. Vanuit de fysische wetenschappen en zijn paleontologisch veldwerk kwam hij tot zijn bevindingen. Hij was dus eerder een man van de praktijk dan van de theorie. Zijn conclusies legde hij vast in twee wetten waaraan volgens hem de hele evolutie vanaf de *big bang* tot en met de mens beantwoordt. Het is de wet van complexiteit-bewustzijn enerzijds en van toenemende convergentie van de bewustzijnsstromen anderzijds. Als priester kon hij deze gedachte met zijn geloof ongeveer als volgt verbinden: God emanerde zijn schepping in een veelheid aan bewustzijnsdeeltjes. Zijn duwtje in de rug, de *vis a tergo*, stuwt deze deeltjes voort op hun weg naar elkaar. Hun bewustzijn wordt verzameld in het punt omega. Pas in de mens echter wordt het bewustzijn zich van deze weg van alfa naar omega bewust. De mens is de eerste soort in de evolutie die zelf weet heeft van zijn oorsprong en van zijn richting. Dit 'weten' uit zich in het 'geweten'. Het wijst op de uitnodiging om deel te nemen aan het totale bewustzijn. In iedere mens is het wezen erop gericht deze uitnodiging te beantwoorden. Niet iedereen is zich daarvan ten volle of soms maar gedeeltelijk bewust. Ook hier groeit het bewustzijn in gelijke mate op met de complexiteit van de soort. Bij de mens groeit de complexiteit niet meer zoals in de soorten vóór hem in zijn fysieke structuur, maar in de structuren die zijn geest ontwerpt. Alles wat uit zijn geest voortkomt noemen wij cultuur. We verbinden ons met de ander door zich te verplaatsen in de voortbrengselen van zijn bewustzijn, zijn geest. Ook de filosofie wijst daarop.

De filosoof draagt bij aan de bewustmaking van de mens. Dit doet hij vanuit zijn specifieke bewustzijnsniveau. Niet iedereen zal hem hierin volgen kunnen volgen. Het boek van Van Erp is ongetwijfeld voor velen te moeilijk. De diepe inzichten in dit boek zijn het echter waard in grote kring verspreid te worden. Daarvoor lijkt mij een vertaalslag nodig. Een verwijzing naar de actualiteit. Het verhelderen van de theorie. Ik denk even aan dominee Visser van de Pauluskerk in Rotterdam. Hij ziet in het gelaat van de ander, handelt vanuit zijn 'geweten' en komt met zijn 'deugdenethiek' vaak in conflict met de 'rechtsethiek'. Utilitaristen vallen hem aan. Zij letten meer op nuttig effect. Zulke voorbeelden van mensen, die kijken 'in het gelaat van de ander' miste ik als illustratie van de theorie in dit verder uitstekende boek.

H.J. Spierenburg: De Philonische Geheime Leer - De Kabbala van Philo van Alexandrie, Uitgeverij Ankh-Hermes, 2000, f 29,75
Hans Richter

Gesteld, dat een uitgever een boek publiceert, waarin de symbolen in de schilderijen van Hieronymus Bosch in een duidelijke taal worden verklaard, dan is dit voor een grote kring van kunstliefhebbers een hoogst belangwekkend boek. De symbolen in de schilderijen van Bosch, destijds bij het volk goed bekend, zijn voor de hedendaagse mens immers verloren gegaan. Ook de Bijbel kent een dergelijke symboolgebruik, dat de meeste lezers zelfs vaak na jarenlange studie niet waarnemen. De uitleg van de Bijbelse symbolen is voor een hedendaagse auteur problematisch, omdat de moderne mens nauwelijks over de achtergrond voor een dergelijke studie kan beschikken. Wij kunnen immers onze voorkennis, die de mens in de afgelopen twintig eeuwen heeft verworven, niet wegtoveren. Deze kennis over de werking van ons lichaam, onze geest, de evolutietheorie, de paleontologie en de geologie belemmeren de objectieve analyse van de Bijbelse symbolen.

Daarom is de bovenstaande Kabbala van Philo een buitengewoon belangrijk werk. Philo heeft namelijk in de eerste decennia van onze jaartelling een uitvoerige interpretatie van de Pentateuch gegeven. Daarbij is van belang, dat Philo naar zijn eigen woorden een ingewijde is geweest. Indien dit waar is, weet Philo dus waarover hij schrijft. Een ingewijde, die een uitleg van de Kabbala op schrift heeft gesteld, is een uitzondering, want de ingewijden moesten hun leraren een eed zweren, de geheime leer nooit aan buitenstaanders te leren.

Spierenburg laat Philo eerst aan het woord bij de uitleg van twee passages uit de Exodus, de bouw van de Ark van het Verbond en de kledingvoorschriften van de hogepriesters. De uitleg van Philo volgt steeds na het citaat van de desbetreffende regel uit de Bijbel. Philo beschrijft daarin de betekenis van de onderdelen van de Ark. Uit zijn uitleg van de beschrijving van het deksel met de zetel van mededogen en de twee cherubijnen blijkt duidelijk, dat de Ark een kabbalistisch symbool draagt:

..... Dan volgt de Logos van de bestaande Ene, de zaadsubstantie van alle bestaande dingen. En uit de goddelijke Logos ontspringen, als uit een bron, twee gescheiden krachten....

Vervolgens construeert Spierenburg uit citaten van Philo de kabbalistische boom, een fundamenteel idee uit de Kabbala. De oudste schriftelijke versie van de Kabbala is echter volgens de overlevering pas rond 900 na Christus geschreven. Daarmee bewijst Spierenburg in zijn boek, dat de fundamenten van de Kabbala al vele eeuwen eerder bekend moeten zijn geweest.

Duidelijk beschrijft Philo in de citaten, hoe de geleerden rond het begin van onze jaartelling God hebben waargenomen. Geheel bovenaan bevindt zich de naamloze, oneindige Godheid, die niemand kan begrijpen. Direct daaronder volgt de Logos, het eerstgeboren beeld van de Godheid en onder de Logos twee Cherubijnen Theos (de Goedheid) en Kurios (de Strengheid), de twee krachten, waarmee God de mensheid in evenwicht houdt. Dit dialectische evenwicht van twee tegengestelde krachten is de basis voor ons menszijn.

In de navolgende hoofdstukken beschrijft Spierenburg de structuur, de werking en de bestemming van de ziel volgens Philo. Philo legt de schepping van Adam en Eva uit als de vorming van het (mannelijke, rationele) denkvermogen en pas daarna de aanleg van de (irrationele, vrouwelijke) zintuigen. Uit een aantal citaten blijkt, dat Philo de (re-)incarnatie heeft gekend en als zodanig heeft geaccepteerd.

Dan beschrijft Spierenburg een verrassend voorbeeld, hoe de Bijbel vanuit een geheel ander hoek kan worden beschouwd. Philo noemt Jacob het symbool voor de ziel. Jacobs echtgenote Lea is het symbool voor de rationele ziel. Haar dienstmaagd Zilpa het symbool voor de spraak en Rachel het symbool voor de irrationele ziel. Rachel heeft twee zonen: Jozef (de wereldse ambities) en Benjamin (de tijd). Op deze wijze beschrijft Philo de kinderschaar van Jacob en ordent elk een menselijke eigenschap toe. Jacob is dus niet alleen de stamvader van een joodse familie, maar eveneens het model voor het menselijke karakter. Afgezien van het feit, dat wij hier slechts de mening van Philo leren kennen, is deze interpretatie een goede illustratie van het aantal lagen, dat wij in de Bijbel kunnen aflezen.

De Philonische Geheime Leer is een interessant boek, geheel in de stijl van de Geheime Leer van Helena Blavatsky. De auteur Spierenburg heeft reeds een groot aantal werken op dit gebied gepubliceerd en beheerst de materie soeverein, zodat wij op de evenwichtigheid van zijn compilatie mogen vertrouwen. De doelstelling van het boek is het bewijs, dat Philo reeds een schema, analoog aan de kabbalistische boom, heeft toegepast. Dit doel heeft de auteur m.i. bereikt. Daarnaast weerspiegelt het boek echter in de vele citaten van Philo een gedetailleerde weergave van het Godsbeeld en de filosofische beelden uit de wereld rond de geboorte van Christus. Voor velen is dit vermoedelijk een eerste kennismaking met Philo en voor velen wellicht ook een openbaring.

Teilhard de Chardin en ruimtevaart

*Richard Reekers*⁴⁹

"Ideeën goed - TdC trekt rare snuiters", dat zou een krantenkop kunnen zijn, of de *lead* van een populaire website, als Teilhard de Chardin eenzelfde geestelijk-maatschappelijke status had gehad als bijvoorbeeld Franciscus van Assisi (± 1181-1226). De tijd en de tijdgeest bepaalden echter anders. Sint Franciscus was een briljante reactionair binnen de aardse, zeer materieel uitgevoerde verwezenlijking van een alomvattend en alomheersend godsbeeld. Bijna achthonderd jaar later probeerde de evenzo briljante Teilhard schoonheid en zingeving te blijven zien in de nieuwe, wetenschappelijk verantwoorde werkelijkheid, een wereld waarbinnen het vertrouwde godsbeeld razendsnel aan het verdampen was, is...Dubbelop zou je kunnen zeggen, dat TdC's ideeën niet echt post zullen vatten in deze moderne samenleving. Dubbelop een verloren race. Of toch niet? ...

Economie, een groeiend proces

Voor theologen en filosofen ben ik een rare snuiter. Hoewel ik het wel anders zou willen zien, geloof ik in (geleide) markteconomie en accepteer dat mensen consumenten zijn. Maar ik zie tegelijkertijd verlossing in de schoon- en grootsheid van het heelal, inclusief het menselijke bereik en ons doen en laten in dit zonnestelsel. Ja, ik denk dat het mondiaal economisch proces uiteindelijk wordt uitgebreid voor activiteiten die ons veel meer dan nu buiten de dampkring zullen brengen. Hoe ik dat zo denk? Welnu, economie staat gelijk aan groei. Bedrijven die niet groeien sterven uit. Hoezeer we ook zouden willen consuminderen, op macroniveau wil het gros van de werknemers niet achteruit in inkomen. Er zijn grenzen aan de groei op Aarde. Er zijn grenzen aan grondstoffen en ruimte op Aarde.

Groeiende integriteitsbeginselen

Tienduizend jaar van menselijke beschaving hebben geleid tot de 'overwinning' van het westerse consumptieve model. Met behoud van regionale variatie vinden we overal ter wereld fast-foodrestaurants en kunnen we overal ter wereld speculeren in beursfondsen. Materialisme viert hoogtij, zou je kunnen zeggen, maar dat godsbeeld is op z'n retour. Het is namelijk diezelfde markteconomie die dezelfde kansen biedt voor alle bedrijven. Alle strategieën en ideeën om 'het meest winstgevend bedrijf' te worden zijn namelijk eveneens vrij op de markt verkrijgbaar. Vroeger kocht je producten om de kwaliteit of de gunstige prijs, vandaag de dag kruipen verschillen in prijs, productkwaliteit, productieproces en personeelsopleiding steeds meer naar elkaar toe. En met het internet en de fileproblematiek kunnen bedrijven zich ook steeds minder ten opzichte van elkaar onderscheiden wat bedrijfslocatie betreft. Voor een succesvol bedrijf resten nog twee strategieën

⁴⁹ Meer over deze jonge en dynamische toekomstideoloog: ><http://www.etld.nl>> (*redactie*)

om te blijven bestaan in deze ratrace die wij markteconomie noemen: 1) elkaar opeten (overnames om de markt van je concurrent te verkrijgen), maar vooral 2) je te onderscheiden door een beter verhaal te vertellen dan je concurrent. De rest is immers meer van hetzelfde. Toch heeft de moderne marketing ook een prettige bijkomstigheid op macromaatschappelijk niveau. De bedrijven voorop, maar al snel in hun kielzog non-profitorganisaties en vooral de (commerciële) media (!) die allemaal, keer op keer, hun best doen om de aandacht van de klant te krijgen; de informatiesamenleving ten voeten uit. De mens wordt mondiger. Dat heeft [ook] implicaties voor het marketingverhaal dat een bedrijf vertelt: komt dat niet overeen met de werkelijkheid, is dat niet integer, dan stapt de consument over naar de concurrent. Alle andere merkkwalificaties zijn immers toch gelijk.

Collectieve ideeën

Tekenen de contouren van deze ontwikkeling zich al vanaf de jaren 1950 af - en sterkt een avondje tv-commercials in 2001 je in deze overtuiging - er is weinig verbeeldingskracht nodig om je in dit perspectief een samenleving voor te stellen anno, laten we zeggen, 2050. We zien grote bedrijven die alles doen om ervoor te zorgen dat hun klanten zich thuis voelen. Bedrijven die nog meer dan nu een pro-actieve rol in de samenleving spelen. Bedrijven als stimulator van goede doelen, van kennisvermeerdering, van ... Van alles eigenlijk wat de klant aanstaat (zou aanstaan). En een samenleving met leden die weliswaar individualiseren vanwege de keuze-alternatieven die ze met de moderne informatiemiddelen nog meer dan nu zullen hebben, maar bij wie er grote ideeën zullen ontstaan die steeds meer mensen gemeenschappelijk zullen hebben. Ideeën die continu worden gepromoot door bedrijven. Succesvolle bedrijven, succesvolle ideeën. En vice versa...

Waar leidt dit vliegwiel toe? Waar zal deze cumulatieve kennis- en integriteitsvermeerdering toe leiden zeg nog eens 100, 200 jaar verder? Om te beginnen tot een enorme diversiteit in de wijze en manier van menselijk leven. En anderzijds zullen onze nazaten steeds meer de totale Kennis benaderen van de werkelijkheid waarin wij leven. Ik weet niet wat dit laatste zal inhouden. Wel heb ik deze welhaast-prophetie ergens anders gehoord...

In 2801

Of het geleid wordt, of dat we er als vanzelf naartoe bewegen, dat doet voor mij eigenlijk niet zo ter zake. Eenmaal daar, met de daarbij behorende gecumuleerde 'hoeveelheid' integriteit, ethiek en (kennis van) schoonheid, is wat TdC Omega zou noemen. In 2001 vieren wij nog steeds de naamdag van Franciscus van Assisi. Alleen wordt daarbij slechts één van zijn kleinere verdiensten gememoreerd: goed zijn voor dieren. Zijn consuminderen-mentaliteit hebben we anno 2001 helemaal verlaten. In 2801 zullen we waarschijnlijk geen Consumentendag hebben, maar de rare snuiter in mij zal er niet raar van opkijken als we een Teilhard de Chardindag op de digitale kalender hebben staan. Wat we dan zullen vieren? Misschien de dag dat we mondiaal besloten onze rol in het heelal serieus te nemen.

Pro-GAMMAatjes

- **Black and White** heet het nieuwste computerspel van de Lionhead Studios Ltd, Electronic Arts Inc. Het kost f 99,95. In één maand tijd werden er 50.000 van verkocht. Waarom? Omdat mensen het spannend vinden zelf voor God te spelen. Volgens de journalist Meijroos (Trouw 1 juni jl) spot het spel niet met het christelijk geloof. Het beoogt jouw opperwezen zo te laten zijn, dat volkeren het gaan aanbidden. "Aanbidding is de kosmische energie die nodig is voor Gods wonderen", aldus de website van Black and White.
- **Op 26 april jl.** vond aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen te Leiden het symposium '**Onderdrukking en Ontwikkeling**' plaats. Daarmee namen docenten en studenten **afscheid** van de ontwikkelingssocioloog **dr. Laurens Vroonhoven**. In zijn dankwoord zei deze hoe hij in het kader van het samenwerkingsverband met universiteiten in Peru op zoek ging naar *lo andino*: het eigene, de identiteit van de Andes en van de Indiaan. Met collega's kwam hij tot de conclusie dat die eigenheid niet in rationaliteit maar in de moraliteit gezocht moet worden. Voor de Indiaan, maar eigenlijk voor ieder lid van een *moral economy*, zei hij, staan niet beheersen en herscheppen naar eigen inzicht en wens, productie dus, centraal, maar toewijding en verzorging, reproductie dus. Voor hen geldt ook als uitgangspunt dat alle werkelijkheid beziel is en drager van geest. Vanuit de overtuiging, dat de Kerk de wetenschap nodig heeft, ging Laurens in 1961 als priester sociologie studeren. Als getrouwde wetenschapper en vader van twee studerende zonen ervoer hij, dat de wetenschap in toenemende mate behoefte heeft aan religie en theologie.
- **De Stichting Filosofie-Oost West** verzorgt in samenwerking met de Internationale School voor Wijsbegeerte een zomercursus van 6-10 aug. onder de titel 'Mens en natuur in Oost en West' in het conferentieoord De Queeste in Leusden (tel. 033-422 72 00). Inleiders zijn: drs. Jan Boersema, Centrum voor Milieukunde RUL, dr. Karel van der Leeuw, filosoof (UvA), dr. Albertine Nugteren, indologe KUB, dr. René Ransdorp, filosoof-sinoloog. Kosten cursus f 375, pension f 540,70. Schriftelijke aanmelding na telef. Informatie.
- **De Vereniging Woodbrookers Barchem** biedt de volgende cursussen: Van ma. 13 aug. 14.30 uur tot do. 16 aug. na de lunch 'Goethes Faust' door ds. E.W.H. Laman-Trip-Klein Starink. Prijs f 510,-. Van za. 8 sept. 14.30-zo. 9 sept. ± 16.30 'Jin Shin Jyutsu, een aloude Japanse geneeswijze die zelfstandig kan worden toegepast'. Prijs f 180,- Van vrijd. 28 sept. om 19.30-zo. 30 sept. na de lunch 'Zorg voor de ziel', geleid door Bert Bos en van vrijdag 21 sept. 19.30-zo. 23 sept. na de lunch 'Rijkdom en deugd?' o.l.v. prof. dr. Arjo Klamer, econoom-filosoof aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Prijs elk f 300,- Inlichtingen en aanmelding tel. 0573-441734

In memoriam Wim van Eijden †

ter herinnering aan Wim

Op 29 april is Wim van Eijden op de leeftijd van 76 jaar overleden. Voor wie Wim gekend hebben was dit een schok. In februari nog was hij uiterlijk kerngezond en vitaal aanwezig bij onze studiekering in Leiden. Hij nam zoals altijd geanimeerd deel aan de discussie. Ditmaal ging die over het werk van Teilhard *Le milieu divin*. Wij hadden uit de Nederlandse versie, *Het goddelijk milieu*, een aantal bladzijden over het kwaad en het lijden voorbereid. Wim had de Franse uitgave bij zich. Deze stond vol onderstrepingen en aantekeningen. Toen hij merkte dat ik nog een extra-exemplaar van de Nederlandse versie bij mij had, wilde hij deze graag hebben om ernaast te kunnen gebruiken.

Begin april verstuurde ik de uitnodigingen aan de leden van het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR). Zijn vrouw Ank belde mij toen op, dat Wim op 26 mei hoogstwaarschijnlijk niet van de partij zou zijn. Hij was zojuist geopereerd, maar de dokters hadden daarbij uitzaaiingen van kanker geconstateerd. Toen ik hem op 26 april in het Bronovoziekenhuis in Den Haag bezocht, heeft hij mij wellicht niet meer herkend. 's Avonds belde Ank mij op met de mededeling, dat Wim de volgende dag thuis zou komen. Zij zou dag en nacht hulp krijgen. Het is voor beiden een zegen, dat deze terminale fase niet lang heeft hoeven duren.

Wij zijn blij, dat we Wim hebben leren kennen. Toen in *GAMMA* een recensie verscheen van het werk van Ulrich Libbrecht abonneerde hij zich meteen. Als diens naaste medewerker beijverde hij zich Libbrechts omvangrijke werk van de *Comparatieve Filosofie* op onze bijeenkomsten en in ons blad uit te dragen. Hij bleek over een fenomenale eruditie te beschikken. Zijn hele leven had hij gestreefd eerlijk te blijven ten opzichte van zichzelf. Hij verschool zich niet achter holle frasen en was allergisch voor gebrek aan authenticiteit. Kenmerkend voor Wim was, wat zijn pleegzoon op de crematie in een toespraakje vermeldde: Toen Wim hem eens een bijbeltje gaf had hij erbij gezegd, dat hij alleen in de verrijzenis moest geloven als hij het leven hier en nu in alle volheid kon waarderen.

Het leven en de dood, voor Wim hoorden ze bij elkaar. Hij ervoer God als immanente transcendentie, het Grote Geheim, waarnaar hij steeds meer zou toegroeien. In die zin is hij voor ons een voorbeeld en een wegbereider. De bevriende dichteres Marga Adama, van wier muziek en schilderijen Wim erg kon genieten, zei het in haar laatste groet zo: "In het sluiten van de kring, ligt de vervulling van het begin". Haar voordracht drukken wij hiernaast af. (HvB)

Er is geen tekst, er is feest

steeds onderweg en toch
nooit weggeweest
ondeelbaar een
in lichaam, ziel en geest

ik ben noch de dorre tak
waar het leven opnieuw
aan ontsproten is
noch de prille witte
en zachtroze geurende
bloesem

ik ben in de kern,
in het merg der dingen
de volledige bron
waarin de trilling
wordt, ontwaakt,
die de vorm maakt

wie ben ik
ik die nooit
zichtbaar wordt
in mijn hoedanigheid
van oorzaakloze Oorzaak

Ik druk mij uit
in het visuele, voelbare
door het adamende*
door de Beweging
der dingen, daar ik zelf
in stilte
alles in mij draag

noem mij daarom
dat wat zichzelf blijft
en zich tegelijkertijd
bevindt in al wat
geschapen is

zo is de cirkel rond
en is elk middelpunt
in
zichzelf
een cirkel

waar ben ik
ongrijpbaar en toch
werkelijkheid
ik ben
dat wat gij zijt
zonder naam

er is geen scheiding
alleen verscheidenheid

in het ene zit het al
in het al zit het ene
noch 1 noch duizend
is het getal
elk woord is zichzelf
teveel

In het sluiten van de kring
ligt de vervulling van het begin

M. Adama 1992

* adamende hier in de betekenis van
levensadem: de ziel van Adam, de
universele mens